

**Η «δημιουργική απάντηση» του
Joseph Alois Schumpeter
στην κλασική οικονομική και πολιτική σκέψη**

Εξεταστική επιτροπή
Γρηγόρης Ανανιάδης (Σύμβουλος Σπουδών)
Μανόλης Αγγελίδης
Γιώργος Φουρτούνης

Άννα Μπουλογούρη
ΑΜ: 1114Μ016

Αθήνα
2017

Οφειλές

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντά μου, Γρηγόρη Ανανιάδη, που με βοήθησε να αποφύγω πολλά λάθη παροτρύνοντάς με να εξετάσω με σφαιρικό τρόπο το έργο του Σουμπέτερ, το οποίο ελπίζω τελικά να μην προδίδω. Ευγνωμοσύνη χρωστώ στον φίλο και δάσκαλό μου, Σταύρο Κωνσταντακόπουλο, διότι με εμπιστεύτηκε και μου έδωσε την ευκαιρία να εμβαθύνω στην επιστημονική γνώση.

“Hell is empty. All the devils are here.”

The Tempest
William Shakespeare

Περιεχόμενα

<i>Σύνοψη</i>	<i>5</i>
<i>Θεωρητικά προαπαιτούμενα.....</i>	<i>12</i>
<i>Οικονομική σκέψη.....</i>	<i>19</i>
<i>Πολιτική σκέψη.....</i>	<i>39</i>
<i>Δημοκρατική μέθοδος.....</i>	<i>53</i>
<i>Κριτική αποτίμηση.....</i>	<i>71</i>
<i>Βιβλιογραφία</i>	<i>80</i>

Σύνοψη

Ο Σουμπέτερ (Joseph Alois Schumpeter, 1883-1950)¹ χαρακτηρίζεται ως *προφήτης της καινοτομίας*² και αναγνωρίζεται ως ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους της οικονομικής σκέψης του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο, η συμβολή του εκτείνεται στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας, καθόσον αναφέρεται στην κοινωνική τάξη, στην ιδεολογία και στη δημοκρατία. Η σφαιρική ανάγνωση του έργου του αναδεικνύει δύο κεντρικά θέματα. Αφενός, το πρώτο θέμα με τις νιτσεϊκές αναφορικές ρίζες συνδέεται με τη σημασία του δημιουργικού ανθρώπου, αφετέρου το δεύτερο με τις μαρξιστικές καταβολές αφορά στη μετεξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον σοσιαλιστικό. Συνδετικό κρίκο αποτελεί η επιφορτισμένη με την ιδέα της οικονομικής αλλαγής και κοινωνικής εξέλιξης έννοια της καινοτομίας, την οποία για πρώτη φορά συναντάμε στο βιβλίο του *Η θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης* (1911). Σε αυτό το έργο, ο Σουμπέτερ εκφράζει μια ολοκληρωμένη πολιτική πρόταση σύμφωνα με την οποία η κοινωνία οδηγείται από ηγέτες που διαρκώς καινοτομούν και αναβαθμίζουν το επίπεδο ζωής του συνόλου.³ Από εκεί και έπειτα, εξετάζοντας τις θεσμικές προαπαιτήσεις της λειτουργίας της αγοράς, όπως επίσης, τα όρια μιας αποτελεσματικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης σε εταιρικό ύφος, *leitmotif* της δουλειάς του καθίσταται η εν λόγω έννοια, η οποία εισάγει τη διάκριση των ανθρώπων στην πρωτοπόρο ελίτ και το πλήθος που ακολουθεί. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει στις μειοψηφικές ελίτ το *κινούν αίτιο* της ιστορίας, επιδοκιμάζει την επικράτηση του κανόνα των «ολίγων», αντιμετωπίζει την κυριαρχία των μειονοτήτων ως αναπόφευκτη και διαμορφώνει μια αξιόμαχη ρητορική υπέρ των ελίτ. Ως εκ τούτου, ο διαχωρισμός μεταξύ καθοδηγητών και καθοδηγούμενων παύει να αφορά μόνο στο πεδίο της οικονομίας και γίνεται θεμέλιος λίθος μιας εμπειρικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Φαίνεται πως παρά το γεγονός ότι ο ίδιος πρωτοπορεί στο γνωστικό αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας, ο βαθύτατος συντηρητισμός του σε συνδυασμό με τη συντηρητική φύση της επιστήμης που υπηρετεί δεν επιτρέπουν

¹ Γεννήθηκε το 1883 στη Μοραβία της Αυστροουγγαρίας και απεβίωσε το 1950 στις ΗΠΑ, στο Τακόνακ του Κονέκτικατ. Έργα του εκδόθηκαν και μετά το θάνατό του από την τρίτη κατά σειρά γυναίκα του, Ελίζαμπεθ Σουμπέτερ. (Eduard März, *Joseph Schumpeter: Scholar, Teacher and Politician*, New Haven: Yale University Press, 1991, σ. xx).

² Thomas K. McCraw, *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*, Cambridge: The Belknap Press, 2007, σ. 5.

³ Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, μτφ. R. Opie, New Brunswick: Transaction, 1983, σσ. 75-80.

στον πολιτικό στοχασμό του να ξεφύγει από το σκληρό πυρήνα της εδραιωθείσας και ανατροφοδοτούμενης ανισότητας.

Όταν συγκαίρινοί του οικονομολόγοι, όπως ο Μίζες (Ludwig Heinrich von Mises, 1881-1973) ή ο Χάγιεκ (Friedrich Hayek, 1899- 1992), μοχθούν να καταδείξουν ότι ο σοσιαλισμός είναι λογικά ανέφικτος, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός είναι ένα μεταβατικό στάδιο της ιστορίας. Δεν είναι σοσιαλιστής, αλλά παίρνει τον σοσιαλισμό στα σοβαρά. Έτσι, δίχως να υπακούει σε νομοτέλειες ή να προβαίνει σε ντετερμινιστικά σχήματα, εξετάζει ενδελεχώς την προέλευση, τη λειτουργία, την ανάπτυξη και την ενδεχόμενη πτώση του καπιταλισμού. Υιοθετώντας τη βεμπεριανή εκδοχή της γραφειοκρατίας και εμπλέκοντας το σουμπετεριανό παράδοξο, γνωστό ως δημιουργική καταστροφή, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός δεν θα καταστραφεί ένεκα της αποτυχίας, αλλά λόγω της επιτυχίας του. Ισχυρίζεται, δηλαδή, πως μολονότι η καπιταλιστική μηχανή ευνοεί τον πασιφισμό και την πρόοδο της κοινωνίας, έρχεται εν τέλει αντιμέτωπη με την καταστροφή εξαιτίας των επενεργειών της στους θεσμούς και στην κοινωνία. Την ενδεχόμενη κατάρρευση του καπιταλισμού την πραγματεύεται από το 1919, έτος διάλυσης της Αυστροουγγαρίας, στο άρθρο του «Η κρίση του Φορολογικού Κράτους».⁴ Ωστόσο, το εν λόγω εγχείρημα αναπτύσσεται στην ολότητά του σε μια περίοδο στην οποία ο καπιταλισμός και ο σοσιαλισμός αναμετρούν τις δυνάμεις τους· και πιο συγκεκριμένα, στην Αμερική του Μεσοπολέμου, σε μια εποχή εργασιακών κινητοποιήσεων, απεργιών, αιτημάτων και πολιτικοκοινωνικών αλλαγών εν γένει,

⁴ Συγκεκριμένα, το 1919 έρχεται αντιμέτωπος με την κατάρρευση της αυτοκρατορίας των Αψβούργων και τη μετάβαση στη Δημοκρατία της Αυστρίας. Τις κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις τις ερμηνεύει υπό το φως της δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης. Για τον Σουμπέτερ η ανάπτυξη της παραγωγής και η αύξηση της παραγωγικότητας σημαίνουν την κοινωνική ενδυνάμωση της εργατικής τάξης, η οποία δεν εκφράζεται πολιτικά μέσα από συντηρητικές δομές, αλλά από το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SDP). Σημαντικό είναι το γεγονός ότι την ίδια χρονιά διορίζεται Υπουργός Οικονομικών της Δημοκρατίας της Αυστρίας και υπηρετεί τη Σοσιαλδημοκρατική Κυβέρνηση δίπλα στον Μπάουερ (Otto Bauer-1881-1938). Με το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και με το αυστριακό κράτος να έχει κληρονομήσει από το αυτοκρατορικό του παρελθόν ανεργία και δάνεια, ο Σουμπέτερ καλείται να εκσοσιαλίσσει την κοινωνία σε περιόδους πείνας και με τεράστια δημοσιονομικά προβλήματα. Έτσι, βρίσκεται αντιμέτωπος με δημόσια ταμεία που είναι σε θέση να καλύψουν από φόρους μόνο τα 2/3 των δημόσιων εξόδων. Τελικά, συμμετέχει στην εθνικοποίηση της βιομηχανίας, δηλώνοντας χαρακτηριστικά ότι «αν κάποιος θέλει να αυτοκτονήσει, είναι καλό να παρευρίσκεται ένας γιατρός». Ωστόσο, μετά από ολιγόμηνη θητεία διαφωνεί σε θέματα εξωτερικής πολιτικής με τον Μπάουερ και παραιτείται. Joseph A. Schumpeter, «The Crisis of the Tax State», στο *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, επιμ. Richard Swedberg, New Jersey: Princeton, 1991, σσ. 108-130. Βλ. επίσης: Michail Narinski & Alexandre Tchoubarian, «Η Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα», στο συλ. *Οι Ευρωπαίοι: Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, τόμ. Β΄, επιμ. Ελένη Αρβελέρ - Maurice Aymard, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, Αθήνα: Σαββάλας, 2003, σ. 356. § Serge Bernstein & Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, τόμ. Γ, μτφ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 15.

που εκπορεύονται από την εργατική τάξη. Τούτο συμβαίνει διότι στην πολιτική των συνδικάτων και στον επαναπροσδιορισμό του κράτους στο πλαίσιο του *New Deal*, ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει τα σημάδια μιας τάσης που ζητά τη δημοκρατική ανακατασκευή του κοινωνικού χώρου.

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, ξεκινά μια αφήγηση για την πτώση του καπιταλισμού στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται η έννοια της ορθολογικότητας. Η αποσαφήνιση αυτής της έννοιας είναι κομβικής σημασίας στην κατανόηση του έργου του, εφόσον για τον Σουμπέτερ αποτελεί αναποδράστως όρο λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία εκδημοκρατισμού. Αντίστοιχα, η γραφειοκρατία και οι τάσεις ολιγαρχίας εκλαμβάνονται από τον στοχαστή ως δομικά χαρακτηριστικά των πολύπλοκων δυτικών κοινωνιών της νεωτερικότητας. Όταν, λοιπόν, ο Σουμπέτερ εξετάζει τη διαδικασία του εξορθολογισμού μέσα στην ιστορικότητα και την ιδιαιτερότητα της, ανατρέχει στον 19^ο αιώνα και παρατηρεί ότι ο καπιταλισμός έχει την ουσία του στην *ασυνέχεια* της ανάπτυξης, η οποία φανερώνεται υπό την ηγεσία του πιονέρου επιχειρηματία. Με την εξέλιξη να αυτοματοποιείται και την ανάληψη των αποφάσεων να επιτελείται από ανώνυμα συμβούλια γραφειοκρατών, ο 20^{ος} αιώνας έχει να επιδείξει δομικές αλλαγές σε επίπεδο παραγωγής, κουλτούρας και πολιτισμού. Η λειτουργία του εξορθολογισμού κάνει τις ασυνέχειες να ξεθωριάσουν, μειώνει τα χρονικά κενά, εξομαλύνει την οικονομική ανάπτυξη και υπονομεύει το ρόλο του δυναμικού στοιχείου. Δηλαδή, η ορθολογικότητα διαπερνά τους θεσμούς, καθημερινοποιεί τη ζωτικής σημασίας πρακτική της καινοτομίας και καταστρέφει την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων. Ταυτόχρονα, ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται ότι όταν τον 19^ο αιώνα πρωταγωνιστούσε ο μυθικός *captain of industry*, το οικονομικό και ηθικό υποκείμενο ενσαρκώνονταν στο ίδιο φυσικό πρόσωπο. Επί τη βάση αυτού του δεδομένου, ο εργάτης είχε άμεση επαφή με τον εργοστασιάρχη και μια βαθμονομημένη ανισότητα χαρακτήριζε τον κόσμο. Αντίθετα, τον 20^ο αιώνα όταν οι ανώνυμες εταιρίες βρίσκονται σε πλήρη άνθηση, δεν εντοπίζεται πουθενά η ταυτότητα παρά μόνο η διαφορά, με αποτέλεσμα να γιγαντώνεται η απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους και να υπονομεύεται η συμπάθεια. Το γενικότερο κλίμα δυσαρέσκειας δυναμιτίζεται ακόμα περισσότερο από τον εξισωτικό λόγο που χρησιμοποιεί η διανοήση, με αποτέλεσμα οι πολλοί να απαξιώνουν τη δημιουργικότητα των λίγων. Από τα παραπάνω, ο Σουμπέτερ συμπεραίνει ότι από τις αντινομίες που παράγονται, ο ρόλος των επιχειρήσεων φαντάζει απαρχαιωμένος, ο

θεσμός της ιδιοκτησίας βάλλεται, η αξία της αστικής τάξης απομειώνεται σταδιακά και το καπιταλιστικό θεσμικό πλαίσιο κλυδωνίζεται.

Η ωριμότητα της τεχνολογικής εξέλιξης σε συνδυασμό με τις διαρθρωτικές αλλαγές και τη σταδιακή κοινωνική απορρύθμιση, υποστηρίζει ο ίδιος, έχουν ως συνέπεια τον κορπορατισμό των κοινωνικών δομών και τη γραφειοκρατικοποίηση του πολιτικού πεδίου. Ως λογικό επακόλουθο αντιλαμβάνεται την τυπική μετάβαση σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς στο οποίο μια δημοκρατική ελίτ θα ασκεί την πολιτική εξουσία. Συγκεκριμένα, ο Σουμπέτερ κάνει λόγο για *δημοκρατικό σοσιαλισμό*, ο οποίος αναφέρεται σε ένα πολιτικό σύστημα που συνδυάζει την ανταγωνιστική ηγεσία με τον κεντρικό έλεγχο μιας οικονομίας, όπου ο μηχανισμός της αγοράς θα συνεχίσει να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Σε αυτή τη λογική βάση, ο Σουμπέτερ βλέπει έναν καπιταλισμό που λειτουργεί υπό σοσιαλιστικούς όρους και οραματίζεται έναν σοσιαλισμό που θα λειτουργεί υπό καπιταλιστικούς όρους. Άρα, ο δημοκρατικός σοσιαλισμός αποτελεί μια λειτουργική εκδοχή του καπιταλισμού, καθώς συνιστά ένα νέο ελιτίστικο δημοκρατικό καθεστώς που δρα ως σταθερό θεσμικό πλαίσιο διευθέτησης πολιτικών υποθέσεων. Είναι ξεκάθαρο ότι για τον ίδιο είναι ήσσονος σημασίας αν η οικονομία είναι καπιταλιστική ή σοσιαλιστική από τη στιγμή που υπάρχει η διοικούσα τάξη και το διοικούμενο πλήθος. Βέβαια, οφείλουμε να αποσαφηνίσουμε από νωρίς, ότι στα μάτια του το σοσιαλιστικό μέλλον αποτελεί τη μείζονα τραγωδία της νεωτερικότητας. Υπενθυμίζοντας την παιγνιώδη δήλωση από την αυτοβιογραφία του Χομπς (Thomas Hobbes, 1588-1679), ότι «γεννήθηκε δίδυμος με τον φόβο»,⁵ θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Σουμπέτερ «γεννήθηκε δίδυμος με τον σοσιαλισμό».

Το σουμπετεριανό θεωρητικό πλαίσιο ολοκληρώνεται με την πραγμάτευση της έννοιας της δημοκρατίας, την οποία «λόγω της έμφασης που έδωσε στο ορθολογικό και ηδονιστικό άτομο και στην ηθική αυτονομία του»⁶ ο στοχαστής αντιμετωπίζει ως προϊόν του πρώιμου καπιταλισμού και κορυφαίο παράδειγμα εξορθολογισμού. Γράφει χαρακτηριστικά το 1943 στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*: «η σύγχρονη δημοκρατία [...] αποτελεί προϊόν της καπιταλιστικής διαδικασίας».⁷ Έτσι, δίχως πολλές ερωτήσεις, αποδέχεται τη θέση

⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Γνώση, 1992, σ. 61.

⁶ Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφ. Χ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, σ. 301. (Από εδώ και στο εξής, επειδή αποτελεί το κύριο βιβλίο αναφοράς για την εκπόνηση της μελέτης, θα αναγράφεται με τη συντομογραφία *ΚΣΔ*).

⁷ *ΚΣΔ*, 358.

των φιλελευθέρων του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι συνδέουν με άμεσο τρόπο τον καπιταλισμό και τη δημοκρατία. Έπειτα, θεωρητικοποιεί τη δημοκρατία σε δύο ξεχωριστούς δρόμους. Ο πρώτος εξ αυτών αφορά στην ελιτιστική αντίληψη της δημοκρατίας ως πολιτικής μεθόδου. Πρόκειται για τη δεσπόζουσα θέση του, σύμφωνα με την οποία οι κυρίαρχες τάξεις και τα κόμματα προΐστανται στο δομημένο δημοκρατικό θεσμικό περιβάλλον παρέχοντας τον πολιτικό ανταγωνισμό, ο οποίος δεν εκπληρώνει αξίες όπως αυτές της ισότητας ή της ενεργού πολιτικής συμμετοχής. Ο δεύτερος δρόμος έχει να κάνει με τη σύλληψη της δημοκρατίας ως καταλύτη της ιστορικής αλλαγής. Πρόκειται για την ελάχιστονα θέση, κατά την οποία η δημοκρατία θεάται ως ιστορική τάση που υποβοηθά τη μετάβαση από το φιλελεύθερο καπιταλισμό στον δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Διεξοδικότερα, ο Σουμπέτερ γίνεται γνωστός ως πρωτοπόρος της ελιτιστικής θεωρίας της δημοκρατίας. Μέσω μιας δουλειάς περιγραφικής, αναλυτικής και κανονιστικής, πρώτος τυποποιεί με συστηματικό τρόπο ένα μοντέλο μιας πλουραλιστικής ελιτιστικής δημοκρατίας και δομεί ένα θεωρητικό πρότυπο με διάρκεια και επιρροή. Ο ίδιος οραματίζεται μια δημοκρατία απογυμνωμένη από ιδεολογικά πρόσχημα και σκιαγραφεί ένα ανταγωνιστικό μοντέλο που εκλαμβάνεται πρωτίστως ως επεξηγηματικό. Η δουλειά του στηρίζεται σε δύο υποθέσεις: πρώτον, η δημοκρατία είναι επιθυμητή· δεύτερον, η δημοκρατία είναι ένα πολιτικό σύστημα που εγγυάται συγκεκριμένα αστικά δικαιώματα σε όλους τους πολίτες. Αρχικά, υποστηρίζει ότι το κλασικό δημοκρατικό δόγμα έχει πλέον χρεοκοπήσει, εφόσον στην πράξη δεν επιβεβαιώνονται η λαϊκή κυριαρχία, η πολιτική ισότητα και η πολιτική αυτονομία. Με τους ανθρώπους να παραμένουν τυφλοί στις παθολογίες τους και να μην αναγνωρίζουν ότι υπάρχει διάσταση ανάμεσα στην κυβερνητική βούληση και στη λαϊκή εντολή, η δημοκρατική θεωρία δεν συνιστά παρά μια αυταπάτη. Ο ίδιος, μάλιστα, μεταφράζει την κατοχύρωση του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας σε θεσμική διευθέτηση πολιτικών αποφάσεων μέσω του ανταγωνισμού των ελίτ. Από εκεί και έπειτα, σε όλη τη ρητορική επιχειρηματολογία του υφέρπει μια χαρακτηριστική νότα εχθρότητας για την κλασική θεωρία. Όπως είδαμε, μεθοδολογικά, ο Σουμπέτερ αφού στην αρχή επιτίθεται στην κλασική θεωρία της δημοκρατίας, στη συνέχεια επιχειρηματολογεί υπέρ μιας δημοκρατίας που δεν είναι σκοπός, αλλά μέθοδος. Όταν αναπτύσσει το συλλογισμό του περί δημοκρατικής μεθόδου διερευνά το πολιτικό στην κανονιστική βάση της οικονομίας, μέσα από τα ζεύγη επιχειρηματίας-πολιτικός, καταναλωτής-ψηφοφόρος, χρήμα-ψήφος, κέρδος-

εξουσία, επιχείρηση-κόμμα, διαφήμιση-καμπάνια. Στοιχειοθετώντας την άποψή του υπέρ της ανταγωνιστικής ηγεσίας, εκλαμβάνει τη δημοκρατία ως μοντέλο ψηφοφορίας της πλειοψηφίας και τον ανταγωνισμό ως κομβική έννοια που ελέγχει τις διαπραγματεύσεις, τους μισθούς και τις ανθρώπινες ζωές. Σύμφωνα με τον Σουμπέτερ, μέσω της δημοκρατικής μεθόδου ο ανταγωνισμός των ελίτ παράγει νόμους και διοίκηση. Ταυτόχρονα, αυτός ο ανταγωνισμός αντιμετωπίζεται από τον στοχαστή ως δημοκρατικός, καθώς είναι ο μόνος που περιστέλλει την κατάχρηση της εξουσίας και επιβάλλει, μέχρι ενός σημείου, την υπεύθυνη διακυβέρνηση. Τέλος, ο Σουμπέτερ εισάγει τη θεωρία του ανορθολογικού πολίτη υποστηρίζοντας ότι, όπως ακριβώς οι οικονομολόγοι πλανώνται όταν θεωρούν ότι οι επιχειρηματίες αντιδρούν στην καταναλωτική ζήτηση και δεν βλέπουν ότι είναι αυτοί που δημιουργούν τα νέα κοινωνικά πρότυπα μέσω της διαφήμισης, έτσι και οι πολιτικοί επιστήμονες σφάλλουν όταν αντιμετωπίζουν τις πολιτικές αποφάσεις ως εξαγωγίμο προϊόν ορθολογικότητας και συλλογικής βούλησης. Τα πλέον φημισμένα χωρία του αναφέρονται στη μωρία των ψηφοφόρων και στην ικανότητα των ελίτ να θέτουν τους όρους δημόσιου διαλόγου, να χειραγωγούν τα πάθη και να παίρνουν τις αποφάσεις. Συμπερασματικά, η θεωρία της δημοκρατίας ως μεθόδου παραπέμπει στην εξέταση του πολιτικού μέσα από μοντέλα ισορροπίας, όπου ο εκάστοτε συσχετισμός πολιτικών δυνάμεων προσφοράς και ζήτησης αποτυπώνεται στην ετυμηγορία της κάλπης.

Ωστόσο, ο Σουμπέτερ αφιερώνει το έργο του στην κριτική και την υπέρβαση των ορίων των μοντέλων της ισορροπίας. Κατ' αναλογία προς το πεδίο της πολιτικής οικονομίας, όπου υποστηρίζει ότι τα εν λόγω μοντέλα δεν είναι σε θέση να συλλάβουν την καινοτομία και τη δυναμική που βρίσκεται στην καρδιά του καπιταλισμού, στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης καθίστανται περιορισμένα στο να συλλάβουν τη δημιουργική δύναμη των ιδεολογιών. Όταν, λοιπόν, έρχεται να στοιχειοθετήσει τη θεωρία περί δημοκρατικού σοσιαλισμού, ο Σουμπέτερ αναπτύσσει ένα μεταβατικό μοντέλο δημοκρατίας το οποίο καταδεικνύει την τάση της ιστορίας. Στα μάτια του, η δημοκρατική ιδεολογία είναι πηγή πολιτικής δύναμης και λειτουργεί ως μέσο κοινωνικού μετασχηματισμού. Αντίστοιχα, ο εκδημοκρατισμός αποτελεί το βοηθητικό σώμα του εξορθολογισμού, την πατερίτσα που βοηθάει την ανθρωπότητα να μεταβεί σε μια διαφορετική μορφή κοινωνικής συσσωμάτωσης. Όπως ακριβώς η δημοκρατία έγινε το λάβαρο της αστικής τάξης, η οποία υφάρπαξε την εξουσία από τον μονάρχη και έφερε την πολιτική και θεσμική αλλαγή, έτσι ακριβώς και τώρα η

ρητορική της δημοκρατίας δεν παραμένει κενό γράμμα: προορισμός της είναι να πρυτανεύσει στη διαδικασία της κοινωνικής αναδιαμόρφωσης. Συνεπώς, η μεταβατική θεώρηση της δημοκρατίας καθιστά την καινοτομία ένα εγγενές χαρακτηριστικό του δημοκρατικού καθεστώτος και εισάγει την έννοια της πολιτικής πρωτοπορίας. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούμε ότι ο Σουμπέτερ προβαίνει στη δημιουργία ενός ανοιχτού εννοιολογικού πλαισίου. Εκ τούτου, μάλιστα, συνάγουμε ότι το πολιτικό όραμά του –και συνάμα ο εφιάλτης του– αναγιγνώσκεται μέσα από μοντέλα ανισορροπίας και δεν αφορά σε μια κλειστή θετικιστική ή ολοκληρωμένη πολιτική θεωρία. Γι’ αυτό το λόγο, όπως ήδη μαρτυρά και ο τίτλος της διπλωματικής, στόχος μας καθίσταται η αποσαφήνιση και η κριτική αποτίμηση της «δημιουργικής απάντησης» του Σουμπέτερ στην κλασική οικονομική και πολιτική σκέψη. Τελικά, μέσα από τη χρήση εκτεταμένων παραθεμάτων, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε την οικονομική σκέψη του Σουμπέτερ ως πλαίσιο κατανόησης του πολιτικού στοχασμού του.

Θεωρητικά προαπαιτούμενα

Ο Σουμπέτερ διακρίνεται για την τακτική του να υιοθετεί μια θέση προς χάριν ενός επιχειρήματος και για την ευχέρειά του να αντιμετωπίζει με ψυχρότητα δυσάρεστες κοινωνικές αλήθειες. Το πόσο απολαμβάνει να φέρνει τους άλλους σε δύσκολη θέση αποδεικνύει η συνομιλία του με τον Βέμπερ (Max Weber, 1864-1920), η οποία λαμβάνει χώρα το 1918 εντός ενός βιεννέζικου καφέ. Οι δυο στοχαστές είναι σύμφωνοι στη θετική αποτίμηση της Ρωσικής Επανάστασης, αλλά η εμμονή του Σουμπέτερ να την εξετάζει με την ψυχρότητα ενός ανατόμου, αδιαφορώντας για τις απώλειες ανθρώπινων ζωών, φέρει τον Βέμπερ στα άκρα, κάνοντάς τον να αποχωρίσει ωρυόμενος.⁸ Φαίνεται πως ο γαλουχημένος με την αριστοκρατική νοοτροπία της ειρωνικής αποστασιοποίησης Σουμπέτερ αρέσκεται στο να γίνεται απωθητικός, γεγονός που σε συνδυασμό με την πρωτότυπη σκέψη του οδηγεί σε ένα δηκτικά δημιουργικό συγγραφικό έργο.⁹ Ο Robert Heilbroner αποτιμώντας το σύνολο της σουμπετεριανής προσπάθειας, σχολιάζει χαρακτηριστικά πως τα γραπτά του Αυστριακού οικονομολόγου αναδεικνύουν την αρετή της απλότητας. Παράλληλα, η δουλειά του αποτελεί ένα περίεργο μείγμα υπεροψίας, αμφιβολίας, αλαζονείας και αβεβαιότητας, με αποτέλεσμα ο Σουμπέτερ να καταφέρνει να κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη.¹⁰

Το μεθοδολογικό πλαίσιο εργασίας του Σουμπέτερ αντλεί πόρους από την Αυστριακή Σχολή Οικονομικής Σκέψης, τη Γερμανική Ιστορική Σχολή και την κοινωνιολογική σκέψη.¹¹ Εκτός από τους Βέμπερ και Μαρξ (Karl Marx, 1818-1883) που κατέχουν περίοπτη θέση στη σκέψη του, ο νεοκλασικός Σουμπέτερ συνομιλεί με τους οικονομολόγους Βαλράς (Léon Walras, 1834-1910) και Κένυς (John Maynard

⁸ Το 1925 ανέλαβε έδρα Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο της Βόννης και παντρεύτηκε για δεύτερη φορά τον έρωτα της ζωής του, Annie Resigner. Κατά τον τοκετό η γυναίκα του πέθανε, ενώ λίγο αργότερα βίωσε και την απώλεια του γιού του. Ο ίδιος μετατράπηκε σε μια βαθιά διχασμένη προσωπικότητα, την οποία χαρακτήριζε η διανοητική δημιουργικότητα και το ψυχικό δράμα. Εξωτερικά παρέμενε κομψός και περιποιημένος, ενώ εσωτερικά ζούσε στην πίκρα και στην απόγνωση. John Medearis, *Joseph A. Schumpeter: Major Conservative and Libertarian Thinkers*, New York: Continuum, 2009, σ. 144.

⁹ Το 1887 ο πατέρας του πέθανε και η μητέρα του ξαναπαντρεύτηκε με τον Sigismund von Kéler, στρατιωτικό διοικητή των αυτοκρατορικών δυνάμεων, ο οποίος το 1901 έστειλε τον οχτάχρονο Σουμπέτερ στο Theresianum Gymnasium, σχολή για γόνους αριστοκρατών. David Ricci, «Democracy Attenuated: Schumpeter, the Process Theory and Democratic Thought», *The Journal of Politics*, Vol. 32, No. 2, May 1970, σ. 242.

¹⁰ Robert Heilbroner, «Was Schumpeter Right After All?», *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 7, No. 3, Summer 1993, σ. 89.

¹¹ Anne Châteauneuf-Machlès, «Time and rationality in Schumpeter's construct», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 119.

Keynes, 1883-1946), συνεργάζεται με τους σοσιαλιστές Μπάουερ και Κάουτσκι (Karl Johann Kautsky, 1854-1938), ενώ στο ιδεολογικό του οπλοστάσιο συγκαταλέγονται οι Παρέτο (Vilfredo Pareto, 1848-1923), Μόσκα (Gaetano Mosca, 1858-1941), Μίχελς (Robert Michels, 1876-1936), Λε Μπον (Gustave Le Bon, 1841-1931), κ.ά. Ευθύς αμέσως γίνεται φανερό ότι τα πολυσυλλεκτικά διαβάσματα και η σύνθετη θεωρία του δεν αφήνουν τα περιθώρια να εντάξουμε το έργο του σε μια μόνο σχολή σκέψης. Βασικό γνώρισμά του είναι ότι αντιστέκεται στην ευκολία να αναγνωρίσει τον κόσμο μέσα από ορθόδοξες και οικείες εικόνες. Ο ίδιος εκλαμβάνει τον εαυτό του ως συντηρητικό, αλλά είναι σίγουρος, όπως εκμυστηρεύεται στον οικονομολόγο φίλο του, Γκάλμπρεϊθ (John Kenneth Galbraith, 1908-2006), ότι: «κανένας συντηρητικός δεν θα αναγνωρίσει τον εαυτό του στο πορτραίτο που θα ζωγραφίσ[ει]».¹² Και τούτο το υποστηρίζει διότι έχει επίγνωση πως όταν κάνει λόγο για ανισορροπίες ή ανοιχτά συστήματα κίνησης και αλλαγής έρχεται σε αντιπαράθεση με την κλασική οικονομική σκέψη, η οποία θέτει τον *homo economicus* στην τροχιά του ωφελιμισμού και αναγιγνώσκει το κοινωνικό κάδρο μέσα από μοντέλα ισορροπίας.¹³ Πόσο μάλλον, όταν έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τους ομοϊδεάτες του που αντιλαμβάνονται τον καπιταλισμό μονάχα ως τόπο έκφρασης προσωπικής ελευθερίας.¹⁴ Σε κάθε περίπτωση, ο Σουμπέτερ μέσω της εκτεταμένης ενασχόλησής του με τον καπιταλισμό βρίσκεται αντιμέτωπος με ανάμεικτα συναισθήματα, αφού αναγνωρίζει την απρόβλεπτη και καταστροφική πλευρά της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων.¹⁵

Στην προσπάθεια αποσαφήνισης της νεωτερικότητας, ο Σουμπέτερ προβαίνει σε μια θεσμική προσέγγιση της οικονομικής θεωρίας. Γράφει χαρακτηριστικά: «Το μοντέλο μας [...] είναι θεσμικό σε χαρακτήρα. Προϋποθέτει την παρουσία, όχι μόνο των γενικών χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά αρκετών άλλων χαρακτηριστικών, που αφορούν είτε την δράση, είτε τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. [...] Με αυτή την έννοια, η ανάλυση που θα παρουσιαστεί, στην πραγματικότητα, μπορεί να αποκαλεστεί ιστορική».¹⁶ Όπως νωρίτερα ο Βέμπερ, στο

¹² McCraw, *ό.π.*, σ. 6.

¹³ Angelos Vouldis, Panayotis Michaelides, & John Milios, «Emil Lederer and the Schumpeter-Hilferding-Tugan-Baranowsky Nexus», *Review of Political Economy*, Vol. 23, No. 3, Jun. 2011, σ. 440.

¹⁴ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 51.

¹⁵ Muller, *ό.π.*, σ. 260.

¹⁶ Joseph A. Schumpeter, *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York: McGraw-Hill, 1939, σ. 149.

Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού (1905), επιχειρεί να ανακαλύψει εκείνες τις αλυσώσεις συγκυριών στις οποίες οφείλεται ο δυτικοευρωπαϊκός καπιταλιστικός κόσμος, έτσι αργότερα ο Σουμπέτερ συσχετίζει την κοινωνική με την οικονομική θεωρία.¹⁷ Ακολουθώντας δε τη λογική του Βαρώνου Λουίς (Joseph-Dominique Louis, 1755-1837), η οποία συμπυκνώνεται στη ρήση «Δημιουργήστε μου καλούς πολιτικούς και θα σας δημιουργήσω καλά οικονομικά»,¹⁸ ο Σουμπέτερ παροτρύνει ιστορικούς και οικονομολόγους «να κάνουν ένα κοινωνικό ταξίδι μαζί [...] στη σκοτεινή και περιφρονημένη περιοχή της οικονομικής αλλαγής».¹⁹ Πρακτικά, όταν αναζητά αυτό που «επαναστατικοποιεί τις υπάρχουσες οικονομικές δομές»²⁰ καταλήγει σε μια κοινωνική θεωρία, η οποία καταπιάνεται με το γόρδιο δεσμό που συνδέει την οικονομική κίνηση με τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Ο Σουμπέτερ οικειοποιείται τις αρχές της «Κοινωνικής Οικονομικής» (Social Economics), η οποία, όπως υποστηρίζει, βοηθά στην κατανόηση της κοινωνικής δράσης και στην αποσαφήνιση της ιστορικής τάσης, αφού οι οικονομικές απαιτήσεις των μαζών και οι οικονομικές πολιτικές μπορούν να περιγράψουν λεπτομερειακά και να αναδείξουν στην ολότητά της μια κοινωνία.²¹ Σκοπός του, αρχικά, είναι να εξετάσει μέσα από το εμπειρικό σύνολο των νόμων, αξιών, πρακτικών και οργανωτικών δομών την αλληλεπίδραση των θεσμικών αλλαγών και της οικονομικής εξέλιξης, ενώ στη συνέχεια, να περιγράψει ένα καλά εδραιωμένο σύστημα.²² Όλο αυτό το σχήμα οδηγεί σε μια διπλή ανάγνωση. Από τη μια, μέσα στα σουμπετεριανά οικονομικά μπορεί κανείς εύκολα να ανιχνεύσει και να εντοπίσει στοιχεία κοινωνιολογίας, ιστορίας και πολιτικής επιστήμης. Από την άλλη, η καθαρή οικονομική σκέψη υπάρχει στο φόντο όλων των αναλύσεών του και λειτουργεί ως ενοποιητικός αρμός. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο στοχαστής προβαίνει σε μια δημοσιονομική κοινωνιολογία συνδέοντας το υλικό με το άυλο, τα οικονομικά στοιχεία με τους θεσμούς, τη βάση με το εποικοδόμημα.

¹⁷ Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφ. Μ. Κυπραίου, Αθήνα: Gutenberg, 2006, σσ. 11-20.

¹⁸ Richard Swedberg, *Joseph A. Schumpeter: His life and work*, Cambridge: Polity Press, 2005, σ. 47.

¹⁹ Joseph A. Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *The Journal of Economic History*, Vol. 7, No. 2, Nov. 1947, σ. 149.

²⁰ Joseph A. Schumpeter, *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*, New Brunswick: Transaction, 1983, σ. 326.

²¹ März, *ό.π.*, σσ. 3, 149.

²² Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, «Introduction», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 2.

Παρόλα αυτά, χαράσσει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην οικονομολογία και την κοινωνιολογία.²³ Έχοντας ως σημείο εκκίνησης τη βεμπεριανή αρχή της αξιολογικής ουδετερότητας, ο Σουμπέτερ εκλαμβάνει τον εαυτό του ως επιστήμονα, με την αυστηρή έννοια του όρου.²⁴ Ως εκ τούτου, δεν συντάσσεται αποκλειστικά με κάποια θεωρία, αλλά προσπαθεί με την πολιτική οικονομία, τη στατιστική και την οικονομική ιστορία να εξετάσει τους οικονομικούς μηχανισμούς, να αποκωδικοποιήσει τις οικονομικές σχέσεις και να συλλάβει την οικονομική δράση.²⁵ Αναζητώντας τους αιτιολογικούς παράγοντες που ορίζουν τις οικονομικές διαδικασίες και επηρεάζουν την ατομική οικονομική πράξη, εισάγει τον *μεθοδολογικό ατομισμό* (methodological individualism) και ξεκινά τη δόμηση μιας καθαρής θεωρίας των οικονομικών.²⁶ Ο μεθοδολογικός ατομισμός είναι το αναλυτικό εργαλείο που όπως δηλώνει «δεν έχει ούτε συγκεκριμένες προτάσεις, ούτε κανένα προαπαιτούμενο».²⁷ Ο Σουμπέτερ την επιστημονική γνώση την εκλαμβάνει με όρους αποδοτικότητας και κύριο μέλημά του είναι η διερεύνηση του κατά πόσο μια επιστημονική άποψη μπορεί να καταστεί πρόσφορη ή όχι.²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, πρωταρχικό του μέλημα αποτελεί ο διαχωρισμός του πολιτικού ατομισμού από τον μεθοδολογικό ατομισμό, με τον μεν πρώτο να στηρίζεται σε ηθικο-πολιτικές προτιμήσεις και να καταλήγει απολογητής πολιτικών θεωριών, τον δε δεύτερο να εξετάζει τα φαινόμενα (πολιτικό σύστημα, τιμολογιακή πολιτική, ανταγωνισμό) χωρίς ηθικές και αξιοκρατικές προϋποθέσεις. Η διάκριση αυτή είναι μείζονος σημασίας, καθώς ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται ότι αν είναι αντικειμενικά δύσκολο να ανακαλύψει κανείς τους ιδεολογικούς χρωματισμούς στην καθαρή οικονομική θεωρία και την οικονομική δράση, καθίσταται σχεδόν ανεπίτευκτη η διασαφήνιση της κοινωνικής ενέργειας, όπου αφενός το πολιτικό όραμα είναι αυτό που παρέχει τις

²³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Το πολιτικό και ο άνθρωπος: Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας*, τομ. Ια, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Θεμέλιο, 2007, σ. 192.

²⁴ Waters, *ό.π.*, σ. 256.

²⁵ Theofanis Papageorgiou & Panayotis Michaelides, «Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on technological determinism, individual and institutions», *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 23, No. 1, 2016, σ. 15. § Heilbroner, «Was Schumpeter Right After All?», *ό.π.*, σ. 87.

²⁶ Günther Chaloupek, «Long-term economic perspectives compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart», *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 2, No. 1, 1995, σ. 141.

²⁷ Μελέτη που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1908 και μεταφράστηκε το 1980, με εισαγωγικό σημείωμα από τον Hayek. Joseph Alois Schumpeter, *Methodological Individualism*, Brussels: Institutum Europaeum, 1980, σ. 3.

²⁸ Κονδύλης, *ό.π.*, σ. 192.

αρχές εκείνες που νοηματοδοτούν την πράξη, αφετέρου η πολιτική σκηνή είναι γεμάτη με οικονομική δράση και κατοχή προσωποπαγούς εξουσίας.²⁹

Ο Σουμπέτερ γίνεται καυστικός, ακόμη μία φορά, όταν ισχυρίζεται ότι έννοιες όπως: «εθνική οικονομία», «εθνικό εισόδημα», «εθνικός πλούτος» ή «κοινωνικό κεφάλαιο» καταλήγουν κενές νοήματος, αν δεν συμπεριληφθεί σε αυτές η έννοια του ατόμου.³⁰ Ο ίδιος, μάλιστα, υπαινίσσεται πως η αποκλειστική μέσω των κοινωνικών κατηγοριών μελέτη των οικονομικών φαινομένων είναι για επιπόλαιους αναγνώστες των σημείων των καιρών. Στα μάτια του είναι ξεκάθαρο ότι η κοινωνία αποτελεί λογική προέκταση του ατόμου. Όσο και να μελετά κανείς τις συνθήκες ή τις ευκαιρίες δεν μπορεί να αγνοεί τη δράση του ενός.³¹ Άρα, η όποια οικονομική ανάλυση οφείλει να έχει αφετηρία την ατομική πράξη.³² Έτσι, ορίζει ως μονάδα ανάλυσης το άτομο, το οποίο με τις επιλογές, τις προτιμήσεις, τις αξίες του παράγει γεγονότα και σε συνδυασμό με άλλες ατομικότητες δημιουργεί το συλλογικό, το οποίο και πάλι εμπίπτει στις ατομικές αρχές. Σε αυτό το πλαίσιο, η «συνολική ζήτηση» και η «συνολική προσφορά» αποτελούν συνδυασμό ατομικών διαδικασιών, οι οποίες επηρεάζονται από τον τρόπο που είναι δομημένος ο ανταγωνισμός. Ωστόσο, ο ίδιος στο έργο του *Ιμπεριαλισμός και Κοινωνικές Τάξεις* (1919) σημειώνει: «Η ιδιότητα του μέλους σε μια τάξη είναι ένα πρωταρχικό γεγονός, αρχικά σχετικά ανεξάρτητο από τη θέληση του ατόμου».³³ Κατανοώντας τις θεωρητικές εντάσεις που διέπουν τη θεωρία του, ο Σουμπέτερ αποσαφηνίζει: «Η οικογένεια, όχι το άτομο,

²⁹ Όλα τα παραπάνω, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι ο ίδιος δεν είναι ιδεολόγος. Απλά αποδεικνύουν ότι κρατά λευκή σημαία και συνομιλεί με όλες τις ιδεολογίες. Ας δούμε όμως πώς ολοκληρώνει την πραγμάτευση του ζητήματος ο ίδιος ο Σουμπέτερ: «Σε κάθε επιστημονική εργασία το πρώτο πράγμα που θέτει κανείς είναι το όραμα». (Joseph A. Schumpeter, *History of economic Analysis*, Oxford: Oxford University Press, 1986, σ. 535. Διαθέσιμο ηλεκτρονικά: <http://digamo.free.fr/schumphea.pdf>, τελευταία πρόσβαση 21-8-2016). Αυτή η δήλωση μας θέτει ενώπιον ενός τυπικά τολμηρού σουμπετεριανού επιχειρήματος, καθώς ο στοχαστής μας εξηγεί ότι το όραμα είναι αυτό που κάνει την επιστημονική έρευνα δυνατή. Επομένως, αν και απελευθερώνει την αναλυτική του δουλειά από ιδεολογικές μολύνσεις, έχει συνείδηση του γεγονότος ότι η ιδεολογία παρεισφρεί σε κάθε επιστημονική προσπάθεια και διαδικασία. Συντασσόμενος με τη βεμπεριανή οπτική και δίχως να αναπτύσσει μια θεωρία της ιδεολογίας, ο Σουμπέτερ αποδέχεται την πανταχού παρουσία και τον καθοριστικό της ρόλο. Τελικά, αντιμετωπίζει την προβληματική του οράματος πιο άμεσα από κάθε άλλο στοχαστή, αποσαφηνίζοντάς μας ότι η ύλη δεν είναι ξέχωρη από τις ιδέες, καθώς τα γεγονότα αποτελούν «θεωρητικά φορτία» που φέρουν την ιστορική αλλαγή. Βλ. επίσης: Randal Collins, «Rediscovering Schumpeter», *Contemporary Sociology*, Vol. 52, No. 4, 1994, σ. 175. § John Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium: A Schumpeterian Critique», *British Journal of Political Science*, Vol. 31, No. 2, Apr. 2001, σ. 369. § Heilbroner, «Was Schumpeter Right After All?», *ό.π.*, σσ. 88, 92.

³⁰ Schumpeter, *Methodological Individualism*, *ό.π.*, σσ. 3-4.

³¹ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 150.

³² William Mitchell, «Schumpeter and public choice, part I, Precursor to public choice? », *Public Choice*, Vol. 42, 1984, σ. 74.

³³ Joseph A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, μτφ. A. M. Kelley, New York: World Publishing Company, 1951, σ. 110.

είναι η πραγματική μονάδα κάθε τάξης και της ταξικής θεωρίας».³⁴ Ως εκ τούτου, υποστηρίζει ότι οι επιστήμονες οφείλουν να ερευνούν την ατομική δράση μέσα στα συμφραζόμενα της κοινωνικής στρωμάτωσης.³⁵ Μέσω της σύνδεσης των κοινωνικών τάξεων με το πνεύμα της εποχής (zeitgeist), σηματοδοτεί την επενέργεια της ατομικής δράσης, η οποία στηρίζεται σε διαφορετικού τύπου συμπεριφορικές λογικές και σε κοινωνικούς σχηματισμούς συγκεκριμένων οικονομικών συστημάτων.³⁶ Επομένως, όροι όπως: «κράτος», «τάξη», «στρώμα» κτλ. είναι χρήσιμοι, αλλά πρέπει να κατανοήσει κανείς ότι η εκάστοτε κοινωνική τάξη δεν είναι ανεξάρτητη από την κοινωνική λειτουργία της τάξης αυτής.³⁷ Απλοποιώντας τον όλο συλλογισμό, ο Σουμπέτερ ισχυρίζεται ότι διαφορετικά πρότυπα δημιουργούν διαφορετικές υποκειμενικότητες. Το πρόσωπο «χ» που ανήκει στην οικογένεια «ψ» της τάδε τάξης, δρα διαφορετικά από το πρόσωπο «ζ» που ανήκει στην οικογένεια «ω» της δείνα τάξης. Άρα, η σύσταση του υποκειμένου και η περαιτέρω πορεία του είναι συνυφασμένη με μια ευρεία ομάδα ατόμων, δηλαδή με την οικογένεια και την τάξη που αυτή ανήκει. Συμπερασματικά, συγκεκριμένες λειτουργίες της τάξης δημιουργούν υποκειμενικότητες και παράγουν βούληση. Σε αυτή τη θεωρητική βάση, ο Σουμπέτερ αφενός αντιλαμβάνεται ότι η ζήτηση έχει ατομικό χαρακτήρα, αφετέρου κατανοεί πως η ατομική προτίμηση, η αξία, η δράση είναι εύπλαστα κοινωνικά εξαγόμενα.³⁸ Κατά συνέπεια, δεν αρνείται ότι οι πράξεις του ατόμου έρχονται ως απόρροια των κοινωνικών και πολιτισμικών στοιχείων. Αντίθετα, προσπαθεί να εξηγήσει το κοινωνικό φαινόμενο, έτσι ώστε να νοηματοδοτείται από τη μεριά των ανθρωπίνων πράξεων.³⁹ Νομίζουμε ότι ο Σουμπέτερ, αντιλαμβανόμενος ότι η κοινωνική τάξη αφορά στην επαφή και όχι στην ιδιοκτησία, κατανοεί με εμβρίθεια τη δυναμική των διαπροσωπικών σχέσεων, ερμηνεύει τη συμπεριφορά υπό όρους μαθήσεως και συλλαμβάνει σε μια πρώιμη μορφή την έννοια και λειτουργία των κοινωνικών δικτύων.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 113.

³⁵ Richard Arena, «Schumpeter on Walras», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 53.

³⁶ André Legris, «On the boundaries between economic analysis and economic sociology», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 92.

³⁷ Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 19.

³⁸ Arena & Dangel-Hagnauer, «Introduction», *ό.π.*, σ. 3.

³⁹ Frank van Dun, «Summary», στο Joseph Alois Schumpeter, *Methodological Individualism*, Brussels: Institutum Europaeum, 1980.

Τελικά, ο Σουμπέτερ δίχως να προβαίνει σε μια άκαμπτη εννοιολόγηση του όρου «οικονομία», υποστηρίζει ότι τα ατομικά και τα κοινωνικά αποτελέσματα είναι αδιαχώριστα. Μας υποδεικνύει, δηλαδή, ότι δεν μπορούν να μελετηθούν οι κοινωνικές κατηγορίες αν δεν ληφθεί υπόψη το άτομο. Ή και αντίστροφα. Δεν μπορεί να μελετηθεί η ατομική προτίμηση αν δεν ληφθεί υπόψη η κοινωνική κατηγορία. Άρα, μια οικονομία του ατόμου ή μια οργανική σύλληψη του κράτους τυγχάνουν μικρής θεωρητικής αξίας, αφού από τη μια το συλλογικό φαινόμενο έρχεται ως αποτέλεσμα των ατομικών φαινομένων, από την άλλη η κοινωνία επηρεάζει τον ατομικό δρώντα.⁴⁰ Είναι πλέον φανερό ότι ο Σουμπέτερ ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ιστορικότητα των ατομικών επιλογών ως δράσεων, αλλά και των κοινωνικών συνθηκών ως συνδυασμό αυτών των δράσεων που παράγουν την κοινωνική πραγματικότητα. Από τη στιγμή που αντιλαμβάνεται ότι η οικονομία και το δίκτυο ανεξάρτητων ατομικότητων αλληλοεπιδρούν, παροτρύνει την επιστημονική κοινότητα να βρει τη σχέση ατόμου-ομάδας, ώστε να διαυγάσει το οικονομικό φαινόμενο και την κοινωνική εικόνα.⁴¹ Ο Σουμπέτερ καταλήγει: «Δεν μπορούμε να βοηθήσουμε αυτούς που είναι ανίκανοι να δουν ότι το άτομο είναι ένα κοινωνικό γεγονός, [...], αυτούς που δεν μπορούν να σταματήσουν να παίζουν με τις κενές αντιθέσεις ατόμου – κοινωνίας, υποκειμένου – αντικειμένου».⁴² Έτσι, στοχάζεται τόσο στο στενό πεδίο της πολιτικής οικονομίας, όσο και στο ευρύ πεδίο της κοινωνιολογίας. Τελικά, ο John Medearis υποστηρίζει ότι η κοινωνική θεωρία μετά τον Σουμπέτερ γίνεται σύνθετη, απαιτητική και γεμάτη πόνο, καθώς ο στοχαστής μάς υποδεικνύει ότι οι κοινωνίες δεν είναι ελεγχόμενα εργαστήρια, αλλά ανοιχτά συστήματα αντιμαχόμενων τάσεων και αντικρουόμενων δυνάμεων.⁴³

⁴⁰ Μολονότι δέχεται την κοινωνικότητα ως κάτι αναγώγιμο, όντας προσεκτικός στη διατύπωση του συλλογικού φαινομένου, δεν κάνει λόγο για σειριακή άθροιση, αλλά για συνδυασμό ατομικότητων. Χωρίς να θέλουμε να επεκταθούμε σε αλλότρια επιστημονικά πεδία, σε αυτό το σημείο οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο Σουμπέτερ αφήνει ένα κενό στο τι είδους συνδυασμός παράγει τελικά το συλλογικό φαινόμενο.

⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 5-7.

⁴² Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, ό.π., σ. 161.

⁴³ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, ό.π., σ. xi.

Οικονομική σκέψη

Ο Σουμπέτερ λογίζεται ως ένας από τους πιονέρους της πολιτικής οικονομίας, αφού με το *magnus opus* του *Επιχειρηματικοί κύκλοι* (1939) θέτει τις βάσεις της σύγχρονης μακροοικονομικής θεωρίας.⁴⁴ Ο συλλογισμός του εκκινεί από την εξής παραδοχή: «Ανάλυση των επιχειρηματικών κύκλων σημαίνει, ούτε λίγο ούτε πολύ, ανάλυση της οικονομικής διαδικασίας της καπιταλιστικής εποχής. [...] Οι κύκλοι δεν είναι σαν τις αμυγδαλές, διακριτά στοιχεία που μπορούν να αντιμετωπιστούν μεμονωμένα, αλλά είναι, σαν το χτύπο της καρδιάς, η ουσία του οργανισμού, που τους παρουσιάζει».⁴⁵ Ενώ για τους περισσότερους οικονομολόγους οι επιχειρηματικοί κύκλοι αποτελούν φαινόμενο το οποίο μπορεί να απομονωθεί από τα άλλα γεγονότα της οικονομικής ζωής, για τον Σουμπέτερ η ερμηνεία τους βοηθά στη διασάφηση μιας ολόκληρης εποχής.⁴⁶ Είναι καθοριστικής σημασίας, υποστηρίζει, να εξετάσει κανείς το γιατί οι άνθρωποι φτάνουν να λειτουργούν κατά έναν συγκεκριμένο τρόπο. Βάσει αυτής της λογικής, ανοίγει μια προβληματική που περιλαμβάνει δράση, κίνητρα, θεσμούς, κουλτούρα και διακυβέρνηση. Ακολουθώντας, έρχεται σε αντιπαράθεση με τα μοντέλα ισορροπίας τα οποία θεωρεί ατελή, διότι εκλαμβάνουν τους θεσμούς ως *ceteris paribus*, επικεντρώνονται στην ανεύρεση του σημείου τομής των αντιμαχόμενων δυνάμεων προσφοράς-ζήτησης και αφήνουν εκτός ανάλυσης τα κομμάτια της κοινωνικής ζωής και πρακτικής.⁴⁷ Ως εκ τούτου, ο Σουμπέτερ έρχεται αντιμέτωπος με την κλασική οικονομική σκέψη, υπονομεύει τις παραδοσιακές θεωρίες του *laissez-faire* και του *homo economicus*, ξεφεύγει από τη σκληρή οικονομική ανάλυση και μετατρέπει την ιστορία των οικονομικών σε ιστορία των ιδεών.⁴⁸

Ο Σουμπέτερ εξετάζει το κοινωνικό φαινόμενο μέσα από τη συνέργεια του ντετερμινιστικού μακρόκοσμου και του πιθανοκρατικού μικρόκοσμου. Κατανοεί ότι όσο και να μελετά κανείς τις συνθήκες δεν μπορεί να αγνοεί τη δράση του ενός, αφού το κάθε άτομο αντιδρά με διαφορετικό τρόπο απέναντι στο ίδιο ερέθισμα. Έτσι,

⁴⁴ Ο Σουμπέτερ ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στην οικονομική σκέψη της εποχής του, με εξαίρεση τον Κέυνς. Το παράδοξο είναι ότι οι ετεροαναφορές είναι ελάχιστες, γεγονός που σε μας δηλώνει για άλλη μια φορά ότι ο Σουμπέτερ είναι «δύσκλητος» και δεν χωρά σε κανένα παραδοσιακό σχήμα. (Agnès Festré, «Innovation and business cycles», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 129).

⁴⁵ Schumpeter, *Business Cycles*, ό.π., σ. v.

⁴⁶ Wolfgang Stolper, «The Schumpeterian System», *The Journal of Economic History*, Vol. 11, No. 3, summer 1951, σ. 273.

⁴⁷ Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium», ό.π., σσ. 355, 363.

⁴⁸ Muller, ό.π., σ. 239.

ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι δρουν αναγκαστικά μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, αλλά δεν δρουν με νομοτελειακό τρόπο. Αυτή την προβληματική επεξεργάζεται το 1947 στο άρθρο του «Η δημιουργική απάντηση στην Οικονομική Ιστορία». Συγκεκριμένα, ο στοχαστής ισχυρίζεται ότι η δράση δεν αποτελεί πάντα μια απάντηση προσαρμογής (*adaptive response*), αλλά ενίοτε αποτελεί μια δημιουργική απάντηση (*creative response*), η οποία προκύπτει όταν το με ισχυρή βούληση δρων υποκείμενο ξεφεύγει από τους μηχανισμούς, λειτουργεί εκτός δοθέντων ορίων, αλλάζει τις δομές και θέτει ένα νέο πλαίσιο δράσης της κοινωνίας.⁴⁹ Η αντι-τελεολογική θεώρηση του Σουμπέτερ συνάδει με αυτή του Βέμπλεν (Thorstein Veblen, 1857-1929), ο οποίος ασκεί κριτική στους νεοκλασικούς οικονομολόγους για τη στατική και νομοτελειακή τους θεωρία. Σύμφωνα με τον Βέμπλεν, η αναγωγή της ισορροπίας σε αξίωμα αποτελεί σοβαρό θεωρητικό ατόπημα, διότι η ατομική πράξη δεν μπορεί να εκλαμβάνεται *in principio* ως προδιαγεγραμμένη.⁵⁰ Αντίστοιχα, για τον Σουμπέτερ η αλληλεξάρτηση των οικονομικών ποσοτήτων και η πλήρης μαθηματικοποίηση του κοινωνικού κόσμου αποτελούν ένα μηχανιστικό τρόπο σκέψης. Είναι εμφανές ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός μοντέρνου θεωρητικού, που δεν φοβάται να έρθει σε αντιδιαστολή με το κυρίαρχο Παράδειγμα της εποχής του και να ισχυριστεί ότι δεν μπορεί να γίνεται αναφορά σε ένα κοινωνικό φαινόμενο με όρους αστροφυσικής. Δίχως να το θέτει υπό αυτούς τους όρους το ζήτημα ο ίδιος, άποψή μας είναι ότι απώτερος στόχος του είναι να μας υποδείξει ότι το ιστορικό πλαίσιο δεν ενσταλάζεται μέσα σε κάποια μαθηματική συνάρτηση. Δεν μπορεί να πάρει κανείς μόνο τα μαθηματικά για να μελετήσει τα κοινωνικά φαινόμενα, διότι σε αντίθεση με το φεγγάρι που ακολουθεί μια συγκεκριμένη τροχιά και δεν αποφασίζει για το πού θα πάει, ο άνθρωπος αποφασίζει για τα βήματά του.⁵¹

⁴⁹ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 150.

⁵⁰ Theofanis Papageorgiou & Panayotis Michaelides, «Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on technological determinism, individual and institutions», *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 23, No. 1, 2016, σ. 3.

⁵¹ Παρότι ο Σουμπέτερ, όπως αναλύουμε στο κυρίως κείμενο, δεν μιλά με όρους μιας θετικής επιστήμης, η κοινωνικοοικονομική ανάλυσή του με τη γνώση του σήμερα μάς παραπέμπει στη θεωρία του χάους, σύμφωνα με την οποία από την ισορροπία δεν παράγεται τίποτα. Συγκεκριμένα, η εν λόγω θεωρία προβαίνει στη μελέτη της συμπεριφοράς δυναμικών συστημάτων, τα οποία καθίστανται ευαίσθητα στις αρχικές συνθήκες, αλλά ερχόμενα σε επαφή με διαφορετικά στοιχεία τελικά παράγουν διαφορετικά αποτελέσματα. Σε αντιστοιχία, ο Σουμπέτερ βλέπει συστήματα ντετερμινιστικά και συμπεριφορές μη ντετερμινιστικές, με αποτέλεσμα η προσέγγιση του παρόντος να μην είναι σε θέση να προσδιορίσει κατά προσέγγιση το μέλλον. Όπως γράφει χαρακτηριστικά και ο Γιώργος Φουρτούνης αναλύοντας το έργο του Αλτουσσέρ: «δεν υφίσταται νόμος ή λόγος που να συνδέει το πριν και το μετά της έναρξης του πράγματος, υπό μορφή αιτιών και αποτελέσματος, προκειμένων και συμπεράσματος,

Ο Σουμπέτερ εισάγει ένα νέο πλαίσιο εργασίας το οποίο ξεκινά από την ισορροπία και καταλήγει στην ανισορροπία. Ουσιαστικά, η δυναμική ανάλυσή του στηρίζεται στη θεωρία γενικής ισορροπίας (general equilibrium theory) του Βαλράς, ενώ ταυτόχρονα τη στηλιτεύει.⁵² Από τη μια μεριά, ο Αυστριακός οικονομολόγος συμφωνεί με τον Γάλλο συνάδελφό του, αφού σημειώνει ότι «όλες οι γνώσεις και οι συνθήκες, από τη στιγμή που αποκτούνται, ριζώνουν μέσα μας τόσο σταθερά όσο και οι ράγες του σιδηροδρόμου στη γη».⁵³ Από αυτό το απόσπασμα φαίνεται πως ο Σουμπέτερ δεν απορρίπτει καθ' ολοκληρία τη ριζοσπαστική δουλειά που έχει γίνει από τη μεριά του Βαλράς, αφού αποδέχεται ότι το σύστημα ρέπει «φυσιολογικά» προς την ισορροπία και αναγνωρίζει την αδράνεια ως έναν κανόνα της οικονομικής ζωής.⁵⁴ Από την άλλη μεριά, σημειώνοντας ότι «η καπιταλιστική οικονομία ούτε είναι, ούτε μπορεί να γίνει στάσιμη, [αφού] όλες οι υπάρχουσες δομές και οι συνθήκες της επιχειρηματικότητας βρίσκονται μονίμως σε διαδικασία αλλαγής»,⁵⁵ ο Σουμπέτερ έρχεται να ισχυριστεί ότι η λογική που θέλει μια σταθερή καπιταλιστική τάξη πραγμάτων είναι αντινομική εν τη γενέσει της. Μάλιστα, αναρωτιέται με ποιον τρόπο μπορεί να πάρει κανείς στα σοβαρά έναν κόσμο ακίνητο και στο κατά πόσο δύναται ένα τέτοιο θεωρητικό σχήμα να συλλάβει ή να αποδώσει στην ολότητά της την ιστορική κίνηση.⁵⁶ Μια ακίνητη οικονομία (stationary economy), που δεν κάνει τίποτα άλλο από το να αναπαράγει τον εαυτό της, δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την

δυνατότητα (ή ουσίας) και ύπαρξης του πράγματος κ.λπ.». [Γιώργος Φουρτούνης, «Εισαγωγή», στο Λουί Αλτουσέρ, *Ο Μακιαβέλλι και εμείς*, μτφ. Μ. Λάμπρου, Αθήνα: Νήσος, 2016, σσ. 13-14]. Σε κάθε περίπτωση, διαβάζοντας στην ολότητά του το σουμπετεριανό έργο, από τη μια, στοχαζόμαστε πάνω στην εγελιανή έννοια της *Aufhebung*, σύμφωνα με την οποία η «άρση» του πρότερου καθεστώτος μας υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται απλώς για «κατάργηση» ή «ακύρωση» αυτού, παρά για μια διαμεσολάβηση του προγενέστερου άμεσου και αφηρημένου Είναι με το έτερο, το οποίο ανασκοπούμενο στον εαυτό του γίνεται ως αποτέλεσμα αυτό που είναι (Γκέοργκ Χέγκελ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 2013, σσ. 251-252. Βλ. επίσης: Παναγιώτης Θανασάς, «Georg Wilhelm Friedrich Hegel», *Cogito*, τχ. 6, Αθήνα: Νεφέλη, 2007, σσ. 120-122). Από την άλλη, στρεφόμαστε στη διαλεκτική, υπό την πλατωνική έννοια, καθώς ο Σουμπέτερ διαρκώς ερωτά και ερωτάται. Με τον ερευνητή να είναι ταυτόχρονα παρατηρητής και συμμετέχων, επιτελείται στον πυρήνα του έργου μια διαλεκτική πράξη, η οποία στα μάτια μας δεν καταλήγει μόνο στην αποκωδικοποίηση της κοινωνικής δυναμικής, αλλά μπορεί η ίδια να αποκληθεί κοινωνική δυναμική. (William Waters, «Joseph A. Schumpeter: An introduction», *Review of Social Economy*, Vol. 52, No. 4, Nov. 2006, σ. 262).

⁵² Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 4.

⁵³ Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, *ό.π.*, σ. 84. Βλ. επίσης: Robert Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου: Η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*, μτφ. Ν. Λιγγρής κ.ά., Αθήνα: Κριτική, 2000, σ. 402.

⁵⁴ Châteauneuf-Machlès, *ό.π.*, σσ. 108-109.

⁵⁵ *ΚΣΔ*, 36.

⁵⁶ James Tobin, «Foreword», στο Eduard März, *Joseph Schumpeter: Scholar, Teacher and Politician*, New Haven: Yale University Press, 1991, σ. viii.

ιστορική τομή ή την ασυνέχεια, σύμφωνα με τον ίδιο.⁵⁷ Σε μια τέτοια οικονομία δεν υφίστανται οι προϋποθέσεις μεταβολής και ιστορικής κίνησης, δεν αλλάζει ποτέ τίποτα· ούτε η ζήτηση, ούτε η ποιότητα των αγαθών, ούτε τα μέσα παραγωγής.⁵⁸ Επιμένοντας, αντιστρέφει το επιχείρημά του και επισημαίνει: «ο καπιταλισμός είναι [...] μια μορφή ή μέθοδος οικονομικής αλλαγής και δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι ούτε θα μπορούσε να γίνει, στατικός».⁵⁹ Ολοκληρώνοντας τον συλλογισμό του δηλώνει: «Το σημαντικό στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσει όποιος ασχολείται με τον καπιταλισμό είναι ότι πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία».⁶⁰ Τελικά, αντιμετωπίζοντας την έννοια της αλλαγής ως πρωτογενές κύτταρο και θεμελιώδη ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο Σουμπέτερ θεωρεί ότι το βαλριανό μοντέλο ισορροπίας αποτυγχάνει να συλλάβει το δυναμισμό του καπιταλισμού και ως εκ τούτου παύει να αποτελεί ένα πλήρες εξηγητικό εργαλείο.⁶¹

Μέσω αυτών των παραδοχών και ενστάσεων, ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει ότι η σμιθιανή *αόρατος χειρ* αποτελεί βασικό θεωρητικό εργαλείο της Πολιτικής Οικονομίας,⁶² ωστόσο στον 20^ο αιώνα δεν είναι πλέον επαρκής, όπως ακριβώς δεν είναι επαρκείς και οι ατμομηχανές που τόσο θαύμαζε ο Σμιθ (Adam Smith, 1723-1790) τον 18^ο αιώνα. Ο ίδιος αντιπαρατίθεται στην κλασική οικονομική σκέψη που θέλει το κυνήγι της μεγιστοποίησης οφέλους να καταλήγει στην επίτευξη του σημείου ισορροπίας προσφοράς-ζήτησης. Εξηγεί ότι μια τέτοια θέση αντιμετωπίζει την παραγωγή των αγαθών ως κάτι δεδομένο το οποίο αναταράσσεται μόνο από εξωγενείς παράγοντες και δεν συμπεριλαμβάνει τον εσωτερικό μηχανισμό της αλλαγής.⁶³ Έτσι, διατείνεται ότι η εν λόγω υπόθεση συγκροτεί μια στρεβλή αντίληψη της πραγματικότητας, αφού το μόνο που κάνει είναι να σκιαγραφεί μια ευπροσάρμοστη οικονομία στους εξωτερικούς παράγοντες της κοινωνίας.⁶⁴ Εν ολίγοις, όταν οι κλασσικοί οικονομολόγοι βρίσκονται ενώπιον μιας κατάστασης

⁵⁷ Sandye Gloria-Palermo, «Schumpeter and the old Austrian school: Interpretation and influences», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 23.

⁵⁸ März, *ό.π.*, σ. 5.

⁵⁹ ΚΣΔ, 97.

⁶⁰ Στο ίδιο.

⁶¹ Richard Swedberg, «Ι. Η συγγραφή του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* και η Θέση του στο Σύνολο του Σουμπετεριανού Έργου», στο Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφ. Χ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήση, 2006, σ. xxii.

⁶² Μανόλης Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993, σ. 28.

⁶³ Medearis, *Joseph A. Schumpeter, ό.π.*, σ. 37.

⁶⁴ McCraw, *ό.π.*, σ. 9.

αλληλοεξουδετέρωσης αντιμαχόμενων δυνάμεων και αναγιγνώσκουν τον κόσμο μέσα από μοντέλα ισορροπίας,⁶⁵ ο Σουμπέτερ δεν βλέπει παρά την κατίσχυση του ενός επί του άλλου και κάνει λόγο για καθεστώτα ανισορροπίας και επαναστατικές αλλαγές που οδηγούν στην ανάπτυξη και στην ιστορική εξέλιξη.⁶⁶

Κεντρική θέση του Σουμπέτερ είναι ότι οι δυναμικές κοινωνίες βρίσκονται διαρκώς μέσα και έξω από τις γειτονιές της ισορροπίας.⁶⁷ Οι ημερομηνίες μπορεί να είναι τυχαίες, αλλά η σειρά των γεγονότων όχι.⁶⁸ Το ίδιο το οικονομικό σύστημα παράγει την αλλαγή, με τους επιχειρηματικούς κύκλους να είναι ενδημικοί στις καπιταλιστικές οικονομίες.⁶⁹ Τρεις κομβικές κινήσεις λαμβάνουν χώρα στο θεωρητικό του σχήμα. Αλλαγή, με την οικονομία να βομβαρδίζεται από τον πρωτοπόρο επιχειρηματία και την παραχθείσα καινοτομία. Στασιμότητα, με τους μιμητές να εξισορροπούν το τοπίο εξαπλώνοντας την καινοτομία και την οικονομία να βρίσκει μια νέα ισορροπία σε ένα υψηλότερο επίπεδο οικονομικής στάθμης. Επανάληψη, με την οικονομία να βρίσκεται σε διαρκή κίνηση από την ισορροπία στην ανισορροπία και τανάπαλιν.⁷⁰ Κατόπιν τούτου, ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται ότι ο κύκλος της οικονομίας αποτελείται από τις φάσεις της ευημερίας, της ύφεσης και της ανάρρωσης, επισημαίνοντας πάντοτε ότι η κυκλική ροή δεν αποτελεί μια κατάσταση ισορροπίας, αλλά μια κίνηση προς την ισορροπία, όπου η ρουτίνα μάχεται την καινοτομία και η καινοτομία αντιμάχεται τη ρουτίνα. Σε αυτό το συμπέρασμα, κομβικό ρόλο έχει ο τρόπος που εξετάζει την υπόθεση της ατομικής συμπεριφοράς και την ορθολογικότητα.⁷¹ Ο Σουμπέτερ ασκεί κριτική στον «ηδονιστικό εγωισμό» (hedonistic egoism) του Βαλράς, ο οποίος θέλει τα άτομα να επιλέγουν ορθολογικά ως προς τον σκοπό τα μέσα για να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους. Στη θέση αυτού αντιπροτείνει τον «ενεργητικό εγωισμό» (energetic egoism), όρο που παραπέμπει σε

⁶⁵ F. M. Scherer, «Schumpeter and Plausible Capitalism», *Journal of Economic Literature*, Vol. 30, No. 3, Sep. 1992, σ. 1417.

⁶⁶ Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium», *ό.π.*, σσ. 358-359.

⁶⁷ Festré, *ό.π.*, σ. 129.

⁶⁸ Stolper, *ό.π.*, σ. 274.

⁶⁹ Σύμφωνα με τον Jerry Muller, αυτή η βασική ιδέα επαναπροβάλλεται από τον Σουμπέτερ στο ΚΣΔ, μέσα, όμως, σε ένα πιο ειρωνικό πλαίσιο, αφού πιστεύει ότι οι συνάδελφοί του κωφεύουν. Συγκεκριμένα, ο εν λόγω σχολιαστής του σουμπετεριανού έργου πιστεύει ότι η ειρωνεία είναι ο «ταύρος» του αυστριακού οικονομολόγου, στην προσπάθεια διάνοιξης του ορίζοντα της επιστημονικής κοινότητας. Ωστόσο, ο ίδιος θεωρεί ότι όταν ο Σουμπέτερ καταφέρει να τραβήξει την προσοχή, επανεξετάζει με ψυχραιμία και συζητά όλες τις υποθέσεις ή εναλλακτικές. (Muller, *ό.π.*, σ. 255 & Tobin, *ό.π.*, σ. xi).

⁷⁰ Waters, *ό.π.*, σ. 257, 264.

⁷¹ Arena, *ό.π.*, σ. 59.

μια δραστήρια συμπεριφορά ορθολογική ως προς την αξία.⁷² Τελικά, με τον ηδονιστικό να βρίσκεται ενάντια στον ενεργητικό εγωισμό, ο Σουμπέτερ προβαίνει στη διάκριση μεταξύ του ανταγωνισμού ως κατάσταση ισορροπίας και του ανταγωνισμού ως διαδικασία εξέλιξης.⁷³ Ο ίδιος σημειώνει: «Πάνω στο σύστημα αξιών εκφράζεται η οικονομία του ατόμου, οι σχέσεις της ζωής του, οι απόψεις του, τα θέλω του, οι οικονομικοί συνδυασμοί του. Το άτομο δεν έχει πλήρη επίγνωση του αξιακού του συστήματος· αντιθέτως, το μεγαλύτερο μέρος του βρίσκεται κάτω από το όριο της συνείδησης. Έτσι, όταν το άτομο παίρνει τις αποφάσεις του δεν δίνει σημασία σε όλα τα δεδομένα, αλλά μόνο σε συγκεκριμένους δείκτες. Στην καθημερινότητά του δρα σύμφωνα με το έθιμο και την εμπειρία».⁷⁴ Όπως φαίνεται, για τον Σουμπέτερ, οι επιλογές έρχονται ως απόρροια της «υποκειμενικής ορθολογικότητας» (subjective rationality), ως συνέπεια των εμπειριών, πεποιθήσεων και αξιών. Επομένως, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, το πρόβλημα ξεκινά από τη στιγμή που οι οικονομολόγοι υποθέτουν πως οι οικονομικοί δρώντες εδραζόμενοι σε ορθολογικά σχήματα λειτουργούν βάσει μιας «αντικειμενικής ορθολογικότητας» (objective rationality). Από τη στιγμή, δηλαδή, που οι παρατηρητές συλλαμβάνουν εκ προοιμίου τους παρατηρούμενους ως εάν αυτοί να συμπεριφέρονταν με ορθολογικό τρόπο.⁷⁵ Ο Σουμπέτερ αποσαφηνίζει ότι ο *homo economicus* που ακολουθεί συγκεκριμένους ορθολογικούς κανόνες δράσης δεν είναι μόνο μια θεωρητική πλάνη, αλλά επιπλέον αποτελεί μια μίζερη φιγούρα από την οποία απουσιάζει η βούληση για ζωή.⁷⁶ Καταληκτικά, υποστηρίζει ότι η πολιτική οικονομία ως επιστήμη χρήζει συνολικής αναθεώρησης. Τούτο νομίζουμε ότι το πιστεύει διότι ενώ η πολιτική οικονομία έχει αναπτυχθεί πάνω στη λογική του ωφελιμισμού και του προσωπικού κέρδους, ο ίδιος δεν συνδυάζει αποκλειστικά την πράξη με την ωφελιμότητα, αλλά συμπεριλαμβάνει την αξία.⁷⁷

Από τα παραπάνω, καθίσταται εμφανές ότι ο Σουμπέτερ την ίδια στιγμή προωθεί και αποσυνθέτει τις νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες.⁷⁸ Ως εκ τούτου, μας τοποθετεί και πάλι ενώπιον μιας σύνθετης στάσης. Από τη μια, αντιλαμβάνεται ότι τα

⁷² Gloria-Palermo, *ό.π.*, σ. 23.

⁷³ Manfred Prisching, «The limited rationality of democracy: Schumpeter as the founder of irrational choice theory», *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, Vol. 9, No. 3, Mar. 2008, σ. 308.

⁷⁴ Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, *ό.π.*, σ. 39.

⁷⁵ Swedberg, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 127.

⁷⁶ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 36.

⁷⁷ Josef Solterer, «Quadragesimo Anno: Schumpeter's Alternative to the Omnipotent State», *Review of Social Economy*, Vol. 9, No. 1, Jul. 2006, σ. 13.

⁷⁸ Tobin, «Foreword», *ό.π.*, σ. viii.

μοντέλα ισορροπίας, στηριζόμενα στην παραδοχή ότι οι ανθρώπινες ανάγκες βρίσκονται στην επεξηγηματική βάση των οικονομικών φαινομένων, αποτελούν μια λειτουργική νοητική αφαίρεση.⁷⁹ Από την άλλη, οτιδήποτε σχετίζεται με τον καταναλωτή δεν του ασκεί καμία γοητεία και φτάνει να διερωτάται πώς είναι δυνατόν να λάβει κανείς σοβαρά υπόψη του έναν κόσμο όπου άρχει ο καταναλωτής-βασίλειος.⁸⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο, καταλήγει σε ένα μοντέλο το οποίο περιέχει, αφενός μια κυκλική οικονομική κίνηση που αντιστοιχεί στις θεωρίες ισορροπίας και εξηγεί τη στατική οικονομία (static economy), αφετέρου μια κυματοειδή οικονομική κίνηση που αντιστοιχεί στη δυναμική θεωρία και εξηγεί την οικονομικοκοινωνική αλλαγή. Τελικά, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει το πρώτο μοντέλο, αλλά εισάγει το δεύτερο για να εξηγήσει την αλλαγή και να ολοκληρώσει την εικόνα της οικονομίας. Έτσι, σκιαγραφεί έναν καπιταλισμό δίχως συσσώρευση, που αναπαράγεται μέσα από μια κυκλική ροή.⁸¹ Όμως, και πάλι, η δυναμική θεωρία του δεν γίνεται κατανοητή μόνο διά της εις άτοπον απαγωγής της θεωρίας της στασιμότητας, άλλα ούτε και αποτελεί επέκταση της θεωρίας της κυκλικής ροής. Πρόκειται για ένα νέο πλαίσιο εργασίας το οποίο αποπειράται να εξηγήσει την ιστορική τομή.⁸²

Διαχωρίζοντας την κυκλική ροή από την οικονομική εξέλιξη, ο Σουμπέτερ καταλήγει στη θέση ότι η ανάπτυξη είναι το *tour de force* της ιστορικής προόδου και πως η τομή προκύπτει από τη δράση του καινοτόμου επιχειρηματία.⁸³ Αυτή η δράση βρίσκεται πέρα από τα όρια της κυκλικής ροής και έξω από τη ρουτίνα. Εδώ πια, ο Σουμπέτερ τοποθετεί την έννοια της καινοτομίας στον πυρήνα της καπιταλιστικής μηχανής.⁸⁴ «Το εξαιρετικό φαινόμενο στην οικονομική ανάπτυξη είναι ως επί το πλείστον το αποτέλεσμα της καινοτομίας»⁸⁵ γράφει και με αυτό τον τρόπο καθιστά την καινοτομία ορόσημο της νεωτερικότητας. Η καινοτομία, σημειώνει, αφορά στην «αυθόρμητη και ασυνεχή αλλαγή στα κανάλια της κυκλικής ροής, που πάντα αλλάζει και την προϋπάρχουσα κατάσταση ισορροπίας».⁸⁶ Άρα, είναι αυτή που δίνει το στίγμα της καπιταλιστικής οικονομίας.⁸⁷ Πρόκειται για μία μη κανονική κανονικότητα. Για κάτι ασταθές και απρόβλεπτο. Για ένα εξωγενές σοκ που

⁷⁹ Gloria-Palermo, *ό.π.*, σ. 23.

⁸⁰ Tobin, «Foreword», *ό.π.*, σ. viii.

⁸¹ Gloria-Palermo, *ό.π.*, σ. 23.

⁸² Tobin, «Foreword», *ό.π.*, σ. viii.

⁸³ Châteauneuf-Machlès, *ό.π.*, σ. 110.

⁸⁴ Arena, *ό.π.*, σ. 59 & Festré, *ό.π.*, σ. 143.

⁸⁵ Schumpeter, *Business Cycles*, *ό.π.*, σ. 61.

⁸⁶ Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, *ό.π.*, σ. 64.

⁸⁷ Stolper, *ό.π.*, σ. 275.

αναζωογονεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, οδηγεί στην εξέλιξη της καπιταλιστικής κοινωνίας και είναι σε θέση να εξηγήσει την ιστορική κίνηση.⁸⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, απώτερος στόχος του καθίσταται η σύνδεση της καινοτομίας με ό,τι ο ίδιος αντιλαμβάνεται με τον όρο *εξέλιξη*.⁸⁹ Δίχως να προσδίδει στην έννοια καμία δαρβινιστική προέκταση, ο Σουμπέτερ αναφέρεται στη «διατάραξη των υφιστάμενων δομών και ακόμα περισσότερο σε μια σειρά εκρήξεων από ήπιους αν και αδιάκοπους μετασχηματισμούς».⁹⁰ Υπογραμμίζοντας την αλληλεπίδραση που υπάρχει «ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και τις άλλες σφαίρες του κοινωνικού βίου»,⁹¹ προβαίνει σε μια κοινωνιολογικού τύπου εξέταση των θεσμών.⁹² Συνταυτίζει, δηλαδή, την ιστορική κίνηση της κοινωνίας με την καινοτομία και στοχάζεται πάνω στη μαρξική υπόθεση του *ιστορικού υλισμού*.⁹³

Όπως ήδη αναλύσαμε, η βασική σουμπετεριανή ιδέα είναι ότι ο καπιταλισμός έχει στα σπλάχνα του μια τάση για καινοτομία και ότι ο καινοτόμος μονοπωλεί προσωρινά την αγορά. Η εν λόγω θέση δεν είναι καινούργια.⁹⁴ Παραπέμπει άμεσα στο μαρξικό έργο, αφού πρόκειται για μια ιδέα που βρίσκουμε στο *Κεφάλαιο* (1867). Ωστόσο, ο Μαρξ γράφοντας: «η σύγχρονη βιομηχανία δεν εξετάζει και δεν αντικρίζει ποτέ σαν οριστική την υπάρχουσα μορφή ενός προτσές παραγωγής. Γι' αυτό η τεχνική της βάση είναι επαναστατική»⁹⁵ και αναγνωρίζοντας ότι η «αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής»,⁹⁶ περιορίζει την καινοτομία στον τρόπο παραγωγής. Αντίθετα, ο Σουμπέτερ δηλώνει ότι: «Η πρωταρχική ώθηση που θέτει και διατηρεί σε κίνηση τον καπιταλισμό προέρχεται από τα νέα καταναλωτικά προϊόντα, τις νέες μεθόδους παραγωγής ή

⁸⁸ Tobin, *ό.π.*, σ. x.

⁸⁹ O. H. Taylor, «Schumpeter and Marx: Imperialism and Social Classes in the Schumpeterian System», *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 65, No. 4, Nov. 1951, σ. 532.

⁹⁰ Schumpeter, *Business Cycles*, *ό.π.*, σ. 102.

⁹¹ *ΚΣΔ*, 14.

⁹² Legris, *ό.π.*, σ. 98.

⁹³ Ο Μαρξ είναι εισηγητής του όρου *ιστορικός υλισμός*, με τον οποίο υποστηρίζει πως η ιστορία δεν μπορεί να κατανοηθεί ξέχωρα από την οικονομική πρακτική και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Σύμφωνα με τον ίδιο, η σκέψη και η ιστορία δεν είναι αυθαίρετες, αλλά έρχονται ως εξαγόμενα της συνανθρώπινης δραστηριότητας. Ειδικότερα, πιστεύει ότι με την έλευση του καπιταλισμού, όπου όλος ο πλανήτης μοιάζει να είναι ανθρώπινο δημιούργημα, τίθενται οι βάσεις για την πραγμάτωση του τέλους της ιστορίας. (Νίκος Πουλαντζάς, «Κ. Marx και F. Engels», στο François Châtelet (επιμ.), *Η φιλοσοφία*, том. 2, Αθήνα: Γνώση, 2006, σ. 197. Βλ. επίσης: Étienne Balibar, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Α. Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος, 1999, σ. 137).

⁹⁴ März, *ό.π.*, σ. 11.

⁹⁵ Καρλ Μαρξ, *Το κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου*, μτφ. Π. Μαυρομάτη, τόμ. 1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2002, σ. 504.

⁹⁶ Καρλ Μαρξ & Φρίντριχ Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφ. Γ. Κόττης, Αθήνα: Θεμέλιο, 2004, σ. 50.

μεταφοράς, τις νέες αγορές, τις νέες μορφές οργάνωσης της βιομηχανίας που γεννά η καπιταλιστική επιχείρηση»⁹⁷ και έτσι δίνει στην καινοτομία μια πιο ευρεία έννοια.⁹⁸ Εκτός από τις παραγωγικές μεθόδους, τις ενεργειακές πηγές και τα προϊόντα, εντάσσει στην έννοια της καινοτομίας τους νέους τρόπους οργάνωσης της παραγωγής, τις αναδυόμενες αγορές, τα νέα κανάλια διανομής και το χρηματοπιστωτικό σύστημα.⁹⁹ Τέλος, ο Σουμπέτερ χρησιμοποιεί την έννοια της *τεχνολογικής προόδου*, ώστε να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο η καινοτομία συσσωρεύεται και συγχωνεύεται στη δύναμη της οικονομίας, ώστε τελικά να παράγει μακροοικονομικά αποτελέσματα και νέους επιχειρηματικούς κύκλους.¹⁰⁰ Η τεχνολογική πρόοδος επιτυγχάνεται με την εφεύρεση, η οποία έρχεται να καλύψει το υφιστάμενο κενό μεταξύ πρακτικής και ιδεών. Η εφεύρεση είναι λογική, αλλά είναι και βούληση. Είναι κρίση, αλλά είναι και σθένος. Είναι τελεολογία, αλλά είναι και απόφαση.¹⁰¹ Συμπερασματικά, στο σουμπετεριανό σύστημα η καινοτομία ταυτίζεται με την εφεύρεση και η τεχνολογία καθίσταται ο ακρογωνιαίος λίθος της οικονομικής εξέλιξης.¹⁰²

Ο κατά Σουμπέτερ επιχειρηματικός κύκλος της καινοτομίας συνίσταται από την καθεαυτή καινοτομία, τη μίμηση και την παρακμή. Σε αυτό τον κύκλο η οικονομία συνεχώς αλλάζει, με τις νέες επιχειρήσεις να ανοίγουν και τις παλιές να προσαρμόζονται ή να κλείνουν.¹⁰³ Διεξοδικότερα, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι η εισαγωγή της καινοτομίας προκαλεί μια απάντηση προσαρμογής.¹⁰⁴ Ως εκ τούτου, η επανάσταση στην οικονομική δομή συμβαίνει σε δύο διακριτά στάδια, με το πλέον επαναστατικό πρώτο στάδιο να αφορά στη δράση και το δεύτερο να αφορά στην αντίδραση. Εδώ, ο Σουμπέτερ συντάσσεται με τον ιδρυτή της Αυστριακής Σχολής,

⁹⁷ ΚΣΔ, σ. 97.

⁹⁸ Scherer, *ό.π.*, σ. 1417.

⁹⁹ Giovanni Arrighi, Beverly Silver, & Benjamin Brewer, «Industrial Convergence, Globalization and the persistence of the North-South Divide», *Studies in Comparative International Development*, Vol. 38, No. 1, Spring 2003, σ. 16.

¹⁰⁰ Michael Mackenzie, «Technology and crisis; Marx, Schumpeter and beyond», *History and Technology: An International Journal*, Vol. 1, No. 3-4, 1984, σ. 255.

¹⁰¹ Panayotis Michaelides & Kostas Theologou, «Tarde's influence on Schumpeter: technology and social evolution», *International Journal of Social Economics*, Vol. 37, No. 5, σ. 365.

¹⁰² Σε αυτό το σημείο πρέπει να αποσαφηνισθεί ότι ο Σουμπέτερ ταυτίζει την καινοτομία με την εφεύρεση, αλλά διακρίνει τον εφευρέτη από τον επιχειρηματία. Ο πρώτος μπορεί να παράγει ιδέες, αλλά ο δεύτερος τις υλοποιεί, τις κάνει πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο, είναι ελάχιστοι αυτοί που βλέπουν τις ευκαιρίες και εγκαθιδρύουν νέες πρακτικές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κρατάει μακριά την καινοτομία από τον εφευρέτη (Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 152. Βλ. επίσης: Frank Bealey, «Capitalism and Democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 203.

¹⁰³ Swedberg, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 131.

¹⁰⁴ Arrighi, Silver, Brewer, *ό.π.*, σ. 16.

Μένγκερ (Carl Menger, 1840-1921), ο οποίος θεωρεί ότι οι μιμητές απλώς προσαρμόζονται στις νέες επιβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες.¹⁰⁵ Η μελέτη των μηχανισμών προσαρμογής, παρατηρεί ο Σουμπέτερ, δύναται να γίνει μέσω της στατικής ανάλυσης που προωθούν τα μοντέλα ισορροπίας. Μια τέτοιου είδους ανάλυση είναι έγκυρη σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, καθώς η μίμηση αντικατοπτρίζεται στις υποτροπιάζουσες οικονομικές καταστάσεις.¹⁰⁶ Ωστόσο, ο ίδιος επισημαίνει ότι το κλασικό οικονομικό μοντέλο δεν αφήνει χώρο για αλλαγές ή για κέρδος. Συγκεκριμενοποιώντας αναφέρει: «το κέρδος δεν αποτελεί μια καθαρή προσαύξηση στις αποδόσεις του βιομηχανικού τομέα. Το νέο προϊόν είναι αυτό που εξαπολύει ζημιές στις ‘παλιές’ επιχειρήσεις».¹⁰⁷ Φαίνεται πως το κέρδος πηγάζει από την καινοτομία και δεν αφορά σε μια επαύξηση ή μια επιστροφή, αλλά αποτελεί μια προβολή ή μια απόφυση της ανωμαλίας.¹⁰⁸ Είναι «η προεξοφλημένη αξία [...] της υπερβάλλουσας απόδοσης».¹⁰⁹ Ο επιχειρηματίας δεν παράγει βάσει ενός κανόνα ή μιας ρουτίνας, αλλά δημιουργεί ένα νέο πλαίσιο δράσης από το οποίο καρπώνεται το πλεόνασμα. Από εκεί και έπειτα, η υπερσυσσώρευση κέρδους ωθεί τους μιμητές να ακολουθήσουν το δρόμο που ο πρωτοπόρος χάραξε.¹¹⁰ Με αυτή του τη δήλωση ο Σουμπέτερ ουσιαστικά αναγνωρίζει το δικαίωμα του καινοτόμου επί των κερδών. Τι κάνει δηλαδή; Υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που η ατομική δράση περιορίζεται από το κοινωνικό, όταν κάποιος το υπερβαίνει θα πρέπει να ανταμείβεται παραπάνω.¹¹¹ Όπως ο Μάρσαλ (Alfred Marshall, 1842-1924) ισχυρίζεται ότι η κατοχή των μέσων παραγωγής είναι αποτέλεσμα της μεγαλύτερης συνεισφοράς στο σύνολο που έχει ο επιχειρηματίας σε σχέση με τον εργάτη, έτσι και ο Σουμπέτερ θεωρεί ότι η ανισότητα δεν είναι παρά ο αντικατοπτρισμός της προσφοράς του καθενός στην κοινωνική αλλαγή και στην ιστορική κίνηση.¹¹² Προς επίρρωση των ισχυρισμών του, προβαίνει στην απομυθοποίηση της ιδέας που θέλει τη βασισμένη στο κίνητρο του κέρδους επιχειρηματική δραστηριότητα να έρχεται σε αντίθεση με τα συμφέροντα της πλειοψηφίας. Συνεπώς, η ανισότητα είναι το τίμημα που καλούνται να πληρώσουν οι

¹⁰⁵ Gloria-Palermo, *ό.π.*, σ. 34.

¹⁰⁶ Vouldis, Michaelides, & Milios, *ό.π.*, σ. 446.

¹⁰⁷ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 156.

¹⁰⁸ R. G Hawtrey, «Capitalism, Socialism and Democracy by Joseph Schumpeter», *Economica*, Vol. 11, No. 41, Feb. 1944, σ. 40.

¹⁰⁹ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 155.

¹¹⁰ März, *ό.π.*, σ. 21.

¹¹¹ Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 25.

¹¹² März, *ό.π.*, σ. 29.

μάζες για την αέναη ανάπτυξη και την καλύτερευση της ποιότητας της ζωής τους.¹¹³ Με αυτόν τον τρόπο, ο Σουμπέτερ μιλά για ανισότητα με όρους δικαιοσύνης. Βέβαια, νομίζουμε ότι η ρομαντική σύλληψη για την αυθόρμητη και ασυνεχή καινοτομική δραστηριότητα δεν αποδίδει στους μιμητές το κομμάτι από την ‘πίτα’ που τους αναλογεί. Αλήθεια, αν οι μιμητές δεν υπήρχαν και δεν διέδιδαν την καινοτομία, πώς αυτή θα καθίστατο ευρέως γνωστή; Βάσει τούτου, η διαφορά ανάμεσα στην καινοτομία και τη μίμηση δεν γίνεται μικρή; Επίσης, τι πραγματικά έχει να πει ο Σουμπέτερ για αυτούς που προσπάθησαν, αλλά δεν τα κατάφεραν; Πόσο ασήμαντη είναι η συνεισφορά τους στην εξέλιξη; Μήπως η δυναμική μιας κοινωνίας είναι εξαγόμενο και των επιτυχιών και των αποτυχιών της;¹¹⁴

Συνεχίζοντας πάνω στη σουμπετεριανή υπόθεση εργασίας, τη βλέπουμε να εδράζεται στη θέση που θέλει το μονοπώλιο να προωθεί την καινοτομία. Σε ένα πρώτο επίπεδο, ο Σουμπέτερ σημειώνει: «ο τέλειος ανταγωνισμός δεν υπήρξε ποτέ κυρίαρχη πραγματικότητα»,¹¹⁵ ξεκαθαρίζοντας έτσι το τοπίο από θεωρητικές πλάνες περί ύπαρξης τέλειου ανταγωνισμού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός χρειάζεται το μονοπώλιο όπως το αυτοκίνητο το φρένο. Γράφει χαρακτηριστικά: «Το να κατηγορείς το φρένο για τα αποτελέσματα της επικίνδυνης οδήγησης είναι μέρος της πολιτικής ψυχολογίας».¹¹⁶ Ο Σουμπέτερ θρηνεί για την παρανόηση του ρόλου των μονοπωλίων στις αγορές, ενώ παράλληλα ισχυρίζεται ότι βοηθούν στην ομαλή μετάβαση από τη δυναμική στη στατική οικονομία. Μπορεί η ανταγωνιστική αγορά να είναι ο θύλακας της διαφορετικότητας και να παράγει ευημερία, ωστόσο κάποιες φορές πρέπει να φρενάρει ο ανταγωνισμός, ώστε να προστατευτεί η καινοτομία από τη μίμηση. Ο μονοπωλιακός ανταγωνισμός δίνει χρόνο στον επιχειρηματία να καρπωθεί τα οφέλη της καινοτομίας και στους ανθρώπους να προστατευθούν από τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές.¹¹⁷ Φαίνεται πως ο Σουμπέτερ κατανοεί ότι η φύση της καινοτομίας είναι τέτοια που χρήζει προστασίας. Δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς ρυθμιστικό πλαίσιο, αφού στην αντίθετη περίπτωση το ρίσκο θα ήταν αβάσταχτο.¹¹⁸ Τελικά, υποστηρίζει ότι οι

¹¹³ Arthur Smithies, «The review of Economics and Statistics», *The MIT Press*, Vol. 33, No. 2, May 1951, σ. 165.

¹¹⁴ März, *ό.π.*, σσ. 25-27.

¹¹⁵ ΚΣΔ, 95.

¹¹⁶ Schumpeter, *Business Cycles*, *ό.π.*, σ. 322.

¹¹⁷ Charles Hardy, «Schumpeter on Capitalism, Socialism and Democracy», *Journal of Political Economy*, Vol. 53, No. 4, Dec. 1945, σ. 350.

¹¹⁸ Bealey, *ό.π.*, σ. 206.

μονοπωλιακές πρακτικές δεν είναι οι κακοποιοί του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά οι κύριοι υπεύθυνοι για τη δόξα του.¹¹⁹

Στο πλαίσιο της δικής του προβληματικής, στοχαζόμαστε επί της ανακάλυψης της θεραπείας της καρκινικής νόσου. Για παράδειγμα, αν μια φαρμακευτική εταιρία ανακαλύψει το φάρμακο της νόσου, δεν θα πρέπει να είναι νομικά προστατευμένη ούτως ώστε να μπορέσει να αποδώσει κέρδη σε βάθος χρόνου η πολυετής έρευνα που προηγήθηκε; Στην αντίθετη περίπτωση, δεν θα εξέλειπαν οι καινοτομίες; Μήπως, ο Σουμπέτερ έχει εν μέρει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι οι μονοπωλιακές πρακτικές, τελικά, δρουν θετικά για το σύνολο της οικονομίας, καθώς οι μεγάλες επιχειρήσεις στοχεύοντας σε μεγαλύτερο κέρδος είναι σε θέση να αναλάβουν μεγάλα ρίσκα και να επωμιστούν μεγάλες επενδύσεις; Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ούτε το ότι οι εταιρίες μεγάλης κλίμακας καινοτομούν πιο συχνά από ό,τι οι μικρές, ούτε το ότι οι καινοτομίες είναι πιο συχνές σε μονοπωλιακές αγορές παρά σε αγορές πλήρους ανταγωνισμού. Βέβαια, ο Σουμπέτερ υπεραμύνεται σθεναρά των μονοπωλιακών πρακτικών, καθώς τις εκλαμβάνει ως επιταχυντές αποδοτικότητας και ως αρωγούς σταθερότητας, που προστατεύουν την οικονομία από πολυετείς θύελλες. Σύμφωνα με τον ίδιο, είναι οι καθ' ύλην αρμόδιες για την επιτυχία της καπιταλιστικής οικονομίας. Έτσι, καταλήγει να δηλώσει ότι «το σημερινό βιοτικό επίπεδο των μαζών σχηματίστηκε την περίοδο των σχετικά ανεξέλεγκτων μεγάλων επιχειρήσεων».¹²⁰ Σε αυτό το σημείο αναρωτιόμαστε ποια θα ήταν η αντίδρασή του Σουμπέτερ έναντι στην είδηση της εξαγοράς-μαμούθ της εταιρίας αγροχημικής και γεωργικής βιοτεχνολογίας Monsanto από την φαρμακευτική εταιρία Bayer. Τι σημαίνει για την παγκόσμια ευημερία το γεγονός ότι μία πολυεθνική έχει εξουσία επί του συνόλου της διατροφικής αλυσίδας, αφού παράγει τρόφιμα με φυτοφάρμακα που διεγείρουν τα καρκινικά κύτταρα και ταυτόχρονα πουλά φάρμακα για την θεραπεία της καρκινικής νόσου;

Επιστρέφοντας στη σουμπετεριανή θεωρία, τη βλέπουμε να έχει στον πυρήνα της τον επιχειρηματία, ο οποίος απεικονίζεται ως ο ήρωας που δεν έχει τραγουδηθεί.¹²¹ Αν η επιχειρηματική καινοτομία είναι η μηχανή της οικονομικής

¹¹⁹ Henry Bamford Parkes, «Capitalism, Socialism and Democracy by Joseph A. Schumpeter», *The Journal of Economic History*, Vol. 3, No. 2, Nov. 1943, σ. 238.

¹²⁰ ΚΣΔ, 96.

¹²¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Σουμπέτερ είναι γόνος επιχειρηματία, με προπάππου εργοστασιάρχη και παππού που ανέλαβε την οικογενειακή εταιρία και συνάμα διατέλεσε δήμαρχος μιας μικρής πόλης. Jonathan Warner, «Capitalism, Socialism and Democracy. By Joseph A. Schumpeter», *The European Legacy: Toward New Paradigms*, Vol. 18, No. 2, 2013, σ. 262.

ανάπτυξης, τότε ο επιχειρηματίας αποτελεί τον σύνδεσμο της καπιταλιστικής κοινωνίας, αφού εμπορευματοποιεί, εξορθολογίζει, αναβαθμίζει, εκδημοκρατίζει και θέτει εκ νέου το θεσμικό πλαίσιο.¹²² Με αυτή τη λογική, ο επιχειρηματίας είναι το επαναστατικό υποκείμενο που με τις πράξεις του επηρεάζει και μεταβάλλει τον οικονομικό και κοινωνικό βίο.¹²³ Είναι, εν ολίγοις, το ουσιώδες κύτταρο όχι μόνο μιας εύρυθμης οικονομίας, αλλά και μιας καλά οργανωμένης κοινωνίας.¹²⁴ Η όλη προβληματική έχει ως σημείο αφετηρίας το ερώτημα του ποιος είναι ο φορέας της αλλαγής. Ο οικονομολόγος φαίνεται να υιοθετεί αντίστοιχη μεθοδολογική στάση με αυτή του Τάρντε (Gabriel Tarde, 1843-1904), ο οποίος στην προσπάθειά του να εξηγήσει την κοινωνική εξέλιξη υποστηρίζει ότι οι επιτυχημένοι πρωτοπόροι συνιστούν τους καθοδηγητές της κοινωνίας. Κατά τον Τάρντε, επομένως, η εξέλιξη και η αλλαγή είναι παράγωγα του ενός και καθίστανται εφικτές μέσω της επαναλαμβανόμενης εφεύρεσης.¹²⁵ Αντίστοιχα, ο Σουμπέτερ δηλώνει ρητά ότι: «Η επιχειρηματική δραστηριότητα επηρεάζει μισθούς και επιτόκια και καθίσταται ένας παράγοντας – ο θεμελιώδης παράγοντας [...] της οικονομικής ανάπτυξης ή της ύφεσης».¹²⁶ «Το καθοριστικό χαρακτηριστικό [του επιχειρηματία] είναι ότι κάνει νέα πράγματα ή ότι κάνει πράγματα που έχουν ήδη γίνει, αλλά με έναν νέο τρόπο».¹²⁷ Να καινοτομεί κανείς είναι πολύ πιο δύσκολο από το να βρίσκεται στο βασίλειο της ρουτίνας, αποφαίνεται ο ίδιος. Οι περισσότεροι άνθρωποι είναι ανάκανοι να χειριστούν το ανοίκειο.¹²⁸ Δομώντας το συλλογισμό του, υποστηρίζει ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα έχει να κάνει, από τη μια με την ικανότητα του ενός να αντιλαμβάνεται τις μη ορατές στο συγκεκριμένο χρόνο ευκαιρίες, από την άλλη με τη βούλησή του να σπάσει τα κοινωνικά δεσμά και όρια.¹²⁹ Επομένως, σύμφωνα με αυτή τη δεσπόζουσα σουμπετεριανή θέση, μόνο ορισμένοι οικονομικοί δρώντες είναι ικανοί να σπάσουν τα δεσμά της παράδοσης και των εθίμων. Αυτοί είναι οι επιχειρηματίες, οι οποίοι λόγω της βούλησης που διαθέτουν υπερνικούν την

¹²² John Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *The American Political Science Review*, Vol. 91, No. 4, Dec. 1997, σ. 821.

¹²³ Swedberg, «Ι. Η συγγραφή του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* και η Θέση του στο Σύνολο του Σουμπετεριανού Έργου», *ό.π.*, σ. xiv.

¹²⁴ Swedberg, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 1.

¹²⁵ Michaelides & Theologou, *ό.π.*, σ. 363.

¹²⁶ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 156.

¹²⁷ Ο Σουμπέτερ ψάχνει το διαμάντι μέσα στον άνθρακα, όπου το ίδιο πρωταρχικό στοιχείο έχοντας διαφορετική διάταξη οδηγεί σε άλλο εξαγόμενο. Πιο λογοτεχνικά, όπως το έθεσε ο Προυστ, (Marcel Proust, 1871 - 1922), στο έργο του *Αναζητώντας το χαμένο χρόνο*: «Το ταξίδι της ανακάλυψης δεν σημαίνει να ψάχνεις καινούργια μέρη, αλλά να έχεις καινούργια μάτια».

¹²⁸ Swedberg, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 35.

¹²⁹ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 157.

αντίδραση της κοινωνίας απέναντι στο νέο και εισάγουν καινοτόμους συνδυασμούς στοιχείων που τελικά φέρνουν την κοινωνική εξέλιξη.¹³⁰

Από το πρώτο κιάλας κεφάλαιο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, ο Σουμπέτερ προωθεί δυναμικά την έννοια της επιχειρηματικότητας ασκώντας κριτική στον Μαρξ. Ενώ ο Γερμανός φιλόσοφος στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (1848) αναγνωρίζει ότι «Η αστική τάξη έπαιξε στην ιστορία έναν εξαιρετικά επαναστατικό ρόλο»,¹³¹ στην ουσία ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται ότι ο Μαρξ «απορρίπτει με περιφρόνηση το παιδικό παραμύθι των αστών που λέει ότι αυτοί και όχι άλλοι έγιναν και εξακολουθούν να γίνονται καπιταλιστές, λόγω της ιδιαίτερης ευφυίας και δραστηριοποίησής τους στους τομείς της εργασίας».¹³² Για τον Σουμπέτερ, όμως, «το παιδικό αυτό παραμύθι, παρόλο που δεν λέει όλη την αλήθεια, βρίσκεται εντούτοις αρκετά κοντά της. Ευφυία και επιχειρηματικότητα πέραν του κανονικού εξηγούν πράγματι την επιχειρηματική επιτυχία».¹³³ Εξετάζοντας τα κίνητρα της δράσης, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι αυτό που χαρακτηρίζει έναν ηγέτη είναι η «ενστικτώδης παρόρμηση για κυριαρχία»,¹³⁴ η «περίσσεια ενέργειας»¹³⁵ και η επιτέλεση εκείνης της «δραστηριότητας που πηγάζει από τις ικανότητες και τις κλίσεις που υπήρξαν ζωτικής σημασίας για την επιβίωση».¹³⁶ Από τα παραπάνω συμπεραίνει ότι υπάρχουν συγκεκριμένες ιδιότητες που διακρίνουν τον πρωτοπόρο επιχειρηματία από όλους τους άλλους. «Πρώτα από όλα, υπάρχει το όνειρο και η θέληση να ιδρύσει ένα ιδιωτικό βασίλειο [...] η βούληση για κατάκτηση [...] η χαρά για δημιουργία».¹³⁷ Στη συνέχεια, διαχωρίζει τους ανθρώπους σε ηγέτες και ακολούθους, με τους πρώτους να επιμελούνται της μετάβασης από την κυκλική ροή στην οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, ο Σουμπέτερ δεν αντιλαμβάνεται τους ηγέτες ως «ανώτερους» βιολογικά άντρες, ούτε τους προσδίδει ένα ιδιαίτερο ανθρώπινο υλικό. Δεν μιλά με όρους βιολογίας και μάλιστα θεωρεί πως οποιαδήποτε κοινωνιολογική και βιολογική αναλογία εμπίπτει σε πλάνη. Αυτό που ξεχωρίζει, επομένως, τον πρωτοπόρο και τον κάνει να υπερτερεί σε σχέση με τους υπολοίπους είναι ότι διαθέτει ενεργητική και όχι ηδονιστική ορθολογικότητα.¹³⁸ Για τον Σουμπέτερ,

¹³⁰ Medearis, Joseph A. Schumpeter, *ό.π.*, σ. 43.

¹³¹ Καρλ Μαρξ & Φρίντριχ Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, *ό.π.*, σ. 50.

¹³² *ΚΣΔ*, 17.

¹³³ *Στο ίδιο*.

¹³⁴ Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, *ό.π.*, σ. 12.

¹³⁵ *Στο ίδιο*, σ. 25.

¹³⁶ *Στο ίδιο*, σ. 33.

¹³⁷ Schumpeter, *The Theory of Economic Development*, *ό.π.*, σ. 93.

¹³⁸ Arena & Dangel-Hagnauer, «Introduction», *ό.π.*, σ. 4.

επιχείρηση σημαίνει αβεβαιότητα, η οποία απαιτεί αξιολόγηση συνθηκών, διαίσθηση, μελέτη και τύχη. Όποιος δεν έχει να επιδείξει τίποτα άλλο πέρα από την ορθολογικότητά του δεν δύναται να γίνει ηγέτης. Σε αυτό το σημείο, η παραπομπή στο βεμπεριανό έργο είναι άμεση. Όπως ο Βέμπερ αποδίδει στον χαρισματικό ηγέτη μια ιδιαίτερη ανορθολογική δύναμη που ξεφεύγει από τον ορθολογισμό και τα κίνητρα της καθημερινότητας, έτσι και ο Σουμπέτερ επιδοκιμάζει το ανορθολογικό στοιχείο που τελικά συνιστά ένα άλλο είδος ορθολογικότητας, το οποίο οδηγεί στην επιτυχία.¹³⁹

Με τη βούληση για δύναμη να είναι ουσιώδης στη διεξαγωγή δράσης, ο σουμπετεριανός ήρωας-επιχειρηματίας φαίνεται να έχει νιτσεϊκές καταβολές. Δεν αποτελεί ένα μεγιστοποιητή κέρδους, αλλά είναι ένας παθιασμένος άντρας που οδηγείται από εσωτερικά κίνητρα για να δημιουργήσει μια δυναστεία όπως την ονειρεύεται και να βγει νικητής της ζωής.¹⁴⁰ Έτσι, όταν ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει τίποτα το ορθολογικό στον ηδονισμό του ηγέτη, στην ουσία ξεφορτώνεται τη θεωρία του ωφελιμισμού. Ταυτόχρονα, εκθειάζει τον Παρέτο που υποστηρίζει ότι η μεγιστοποίηση της ορθολογικότητας δεν είναι ρεαλιστικό χαρακτηριστικό.¹⁴¹ Μπορεί ο Σουμπέτερ, ακολουθώντας τη σκέψη του δασκάλου του, Βίζερ (Friedrich von Wieser, 1851-1926), να υποστηρίζει ότι τα ανθρώπινα κίνητρα δεν είναι ποτέ αμιγώς προσωπικά, αφού ενσωματώνονται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο και συνδέονται με τις ιστορικές συνθήκες, ωστόσο όταν πραγματεύεται το ρόλο των πρωτοπόρων προβαίνει σε μια θεωρητική μετατόπιση. Με τον επιχειρηματία να δημιουργεί καταστρέφοντας τα κοινωνικά στεγανά και δεσμά, να εντάσσεται αλλά να μην δεσμεύεται από το κοινωνικό του πλαίσιο, ο Σουμπέτερ αφήνει την ηγεσία εκτός κοινωνικού ιστού. Δεν την εξαρτά από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει και δεν την καθυποτάσσει στις ιστορικές συνθήκες.¹⁴²

Αντιπαραθέτοντας, σε επίπεδο οικονομικής θεωρίας, τον Σουμπέτερ με το μεγάλο «αντίπαλό» του Μαρξ,¹⁴³ αντιλαμβανόμαστε ότι έχουν πολλές κοινές αφετηρίες, αλλά και τεράστιες αποκλίσεις στους εξαγόμενους συλλογισμούς. Ο Σουμπέτερ αφιερώνει περίσσεια μελάνης αναγνωρίζοντας τον Μαρξ ως προφήτη,¹⁴⁴

¹³⁹ Prisching, «The limited rationality of democracy», *ό.π.*, σ. 308.

¹⁴⁰ Chaloupek, *ό.π.*, σ. 143.

¹⁴¹ Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 5.

¹⁴² Arena & Dangel-Hagnauer, «Introduction», *ό.π.*, σ. 5.

¹⁴³ Μια ιστορική ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι οι δύο στοχαστές δεν συναντιούνται εν ζωή, αφού το έτος θανάτου του Μαρξ αποτελεί γενέθλιο έτος του Σουμπέτερ.

¹⁴⁴ ΚΣΔ, 5.

αλλά παράλληλα προσπαθεί να αποσυναρμολογήσει την κληρονομημένη μαρξιστική παράδοση. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η μόνη ειλικρινής παραδοχή είναι ότι η μαρξική οπτική δεν μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά την όλη κατάσταση χωρίς να επικαλεστεί μη μαρξικά στοιχεία που οδηγούν, βεβαίως, σε μη μαρξικά συμπεράσματα».¹⁴⁵ Σε κάθε περίπτωση, η διαφορετική θεωρητική τους στάση έναντι στην οικονομία μαρτυρά πολλά για τις πολιτικές τους δεσμεύσεις. Δεν είναι τυχαίο που ενώ στο λεξιλόγιο του ενός επικρατεί ο όρος «καπιταλιστής», στον άλλο επικρατεί ο όρος «επιχειρηματίας».¹⁴⁶ Για τον Μαρξ, η ατομική ιδιοκτησία είναι ταυτολογία με τον καπιταλισμό και ο καπιταλιστής δεν είναι παρά ο κάτοχος των μέσων παραγωγής.¹⁴⁷ Αντίθετα, ο Σουμπέτερ διακρίνει τον επιχειρηματία από τον κεφαλαιούχο, τον οποίο τελικά αναγνωρίζει στο πρόσωπο αυτού που εισάγει την καινοτομία και ξεχωρίζει εξαιτίας της δημιουργικής του δύναμης. Ως εκ τούτου, ο καπιταλισμός, για τον Σουμπέτερ, δεν κατανοείται πρώτιστα υπό όρους ιδιοκτησίας, αλλά κατανοείται υπό όρους δυναμικής αλλαγής.¹⁴⁸ Επίσης, σύμφωνα με τον Μαρξ, η ατομική ιδιοκτησία επιτρέπει την εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο και γεννά τη λογική του πολέμου. Όλοι αναλώνονται σε έναν ατέρμονα αγώνα ανταγωνισμού, ο οποίος τελικά εντείνεται τόσο που η σύγκρουση του προλεταριάτου με τη μπουρζουαζία μοιάζει να είναι αναπόφευκτη.¹⁴⁹ Κατά τον Σουμπέτερ όμως «η σχέση των δύο τάξεων σε καιρούς ειρήνης είναι κυρίως σχέση συνεργασίας».¹⁵⁰ Αν αφεθεί μόνη της η εργατική τάξη θα αναπτύξει συναισθήματα συμπάθειας για τον εργοδότη. Υπό αυτό το πρίσμα, ο οικονομολόγος υποστηρίζει ότι ο εργάτης θέλει το καλό της εταιρίας και αγωνιά για την τύχη της, αισθάνεται αναπόσπαστο μέρος ή καλύτερα συνεργάτης αυτής.¹⁵¹

Εκεί που το μαρξικό μοντέλο της στατικής ισορροπίας εμμένει στη συσσώρευση κεφαλαίου, το σουμπετεριανό μοντέλο της κυκλικής ροής βλέπει ότι μέσω της τραπεζικής πίστωσης ο καθένας έχει πρόσβαση στο κεφάλαιο. Σύμφωνα με τον Σουμπέτερ, η εμπειρία δεν αποδεικνύει τη μαρξική θεωρία, κατά την οποία «τα

¹⁴⁵ ΚΣΔ, 19.

¹⁴⁶ John Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction: A comparative Restatement», *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 95, No. 1, Aug. 1980, σ. 49.

¹⁴⁷ Raymond Aron, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, τόμ. 1, μτφ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Γνώση, 1991, σ. 262.

¹⁴⁸ Muller, *ό.π.*, σ. 243.

¹⁴⁹ Karl Marx, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844*, μτφ. Α. Λυκούργος, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2012, σ. 99.

¹⁵⁰ ΚΣΔ, 21.

¹⁵¹ Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction», *ό.π.*, σ. 52.

περισσότερα από τα λάφυρα που αρπάζουν οι καπιταλιστές μέσω της εκμετάλλευσης της εργασίας τα μετατρέπουν σε κεφάλαιο-μέσα παραγωγής».¹⁵² Μάλιστα, σκιαγραφώντας ένα συνάμα ανταγωνιστικό και συνεργατικό μοντέλο ανάπτυξης, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι η ευζωία του πληθυσμού οφείλεται στη διάδραση των οικονομικών δρώντων.¹⁵³ Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Στην κοινωνική ζωή ανταγωνισμός και συναγωνισμός είναι πανταχού παρόντες».¹⁵⁴ Έτσι, ανευρίσκει την ουσία της δυναμικής του καπιταλισμού στην κοινωνική αλληλεπίδραση των επιχειρηματιών και των τραπεζιτών. Οι επιχειρηματίες μπορεί να είναι οι φορείς της ανάπτυξης, αλλά οι τραπεζίτες κρίνουν την τύχη αυτής, αφού η επιχειρηματική δραστηριότητα εξαρτάται άμεσα από την τραπεζική πίστωση.¹⁵⁵ Συνδέοντας τον επιχειρηματία με το σύγχρονο χρηματοπιστωτικό σύστημα, ο Σουμπέτερ βάζει στην καρδιά της ανάλυσής του τη σχέση δανειστή-δανειολήπτη και αντικαθιστά τη μαρξική οπτική της εκμετάλλευσης.¹⁵⁶ Κάνοντας λόγο, μάλιστα, για χρηματοληπτική δυνατότητα σκιαγραφεί τη γραφειοκρατικοποίηση, την εκλογίκευση, την επιχειρηματικότητα και την υπερδομή της κοινωνίας. Ουσιαστικά καινοτομεί, διότι ξεφεύγει εντελώς από τη μαρξιστική υλιστική οπτική του «σε τελευταία ανάλυση» και προσδίδει στη δημιουργία μια άρρητη, μη υλιστική βάση.¹⁵⁷ Ο Αυστριακός οικονομολόγος βλέπει ότι οι τράπεζες έχουν τη δυνατότητα να «δημιουργήσουν» χρήμα εκ του μη όντος και ότι είναι σε θέση να προικίσουν με τα κατάλληλα μέσα τον επιχειρηματία. Εξ ου και θεωρεί την τραπεζική πίστωση ως απαραίτητη προϋπόθεση της καπιταλιστικής εξέλιξης.¹⁵⁸ Τελικά, η διαφορετική θέαση των δομημένων παραγωγικών σχέσεων αποτελεί ειδοποιό διαφορά στη σκέψη τους. Έτσι, εκεί που ο Μαρξ τονίζει τα αλλοτριωτικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο Σουμπέτερ, δίχως να τα αρνηθεί, στρέφει το βλέμμα του αλλού και μεταθέτει το ζήτημα λέγοντας πως το σωστό είναι να διερωτόμαστε για τον τρόπο με τον οποίο οφείλει να είναι οργανωμένη μια εταιρία, ώστε να ανταμείβει δίκαια τον επιχειρηματία και τους υπαλλήλους της.¹⁵⁹

¹⁵² ΚΣΔ, 34.

¹⁵³ Waters, *ό.π.*, σ. 263.

¹⁵⁴ ΚΣΔ, 21.

¹⁵⁵ Vouldis, Michaelides, & Milios, *ό.π.*, σ. 445.

¹⁵⁶ Odile Lakomski, «Schumpeter's prediction of the end of capitalism», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σ. 148.

¹⁵⁷ März, *ό.π.*, σσ. 13, 33.

¹⁵⁸ Lakomski, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁵⁹ Solterer, *ό.π.*, σ. 19.

Κυρίαρχη παραδοχή στη σκέψη και των δύο είναι ότι ο καπιταλισμός αποτελεί έναν προοδευτικό τρόπο παραγωγής γεμάτο αντιφάσεις. Ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι η καπιταλιστική μηχανή επιδεικνύει την απελευθερωτική δύναμη της τεχνολογίας και αποδεσμεύει τον άνθρωπο από τα δεσμά της φύσης. Έτσι, θεωρεί πως ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής έχει θετικά γνωρίσματα τα οποία διασφαλίζουν την ιστορική πρόοδο και υποστηρίζει ότι με την έλευση του καπιταλισμού τοποθετείται ο θεμέλιος λίθος για την πραγμάτωση του τέλους της ιστορίας.¹⁶⁰ Παρότι πιστεύει στα καπιταλιστικά επιτεύγματα και την απεριόριστη δυναμική της σύγχρονης κοινωνίας, ο Μαρξ εντοπίζει μια σημαντική αντίφαση να χαρακτηρίζει την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων. Αυτή η αντίφαση άπτεται του γεγονότος ότι η αυξητική τάση της παραγωγής των προϊόντων συνοδεύεται από τον ταυτόχρονο αποκλεισμό μεγάλου ποσοστού του πληθυσμού.¹⁶¹ Ο Σουμπέτερ, επίσης πιστεύει στα «κατορθώματα του καπιταλισμού [που] είναι τα φθηνά ρούχα, το φθινό βαμβάκι, τα υφάσματα από συνθετικό μετάξι, οι αρβύλες και τα αυτοκίνητα».¹⁶² Σε αντίθεση όμως με τον Μαρξ, θεωρεί ότι «το χαρακτηριστικότερο επίτευγμα δεν είναι ότι παράγονται περισσότερες κάλτσες για τις βασιλίσσες, αλλά ότι μπορούν να τις αποκτήσουν οι εργάτριες των εργοστασίων μοχθώντας ολοένα και λιγότερο».¹⁶³ Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι η πραγματικότητα επιδεικνύει πως ο καπιταλισμός έχει μειώσει την ανισότητα και έχει αυξήσει το βιοτικό επίπεδο του συνόλου.¹⁶⁴ Εκεί,

¹⁶⁰ Balibar, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ό.π., σ. 137.

¹⁶¹ Aron, ό.π., σ. 262.

¹⁶² ΚΣΔ, 78.

¹⁶³ Στο ίδιο.

¹⁶⁴ Ο Σουμπέτερ επικεντρώνει το βλέμμα του στην έννοια της ανισότητας, η οποία υποστηρίζει ότι αποτελεί κόκκινο πανί για τους ταύρους της συγκαιρινής διάνοησης. Όχι μόνο οι άνθρωποι είναι πράγματι ανήμποροι μπροστά στη συνεχή αλλαγή που δεν τους αφήνει να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και τον ανταγωνισμό που τους απειλεί με καταστροφική ερήμωση, αλλά επιπλέον, αισθάνονται κοινωνικά ανένταχτοι και ψυχικά ευάλωτοι, αφού έρχονται οι κάτοχοι «της δύναμης του γραπτού και προφορικού λόγου» (ΚΣΔ, 178) να μεγεθύνουν τα αντιελιτίστικα συναισθήματα και να καταργήσουν την καπιταλιστική τάξη. Θεωρεί ότι σε καμία προηγούμενη κοινωνία δεν έσκυψε η διανοητική ελίτ τόσο έμπρακτα με συμπάθεια πάνω από τα προβλήματα των κατωτέρων τάξεων. Ο ίδιος παρατηρεί πως, πάνω στη ρητορική της επανάστασης, οι διανοητές της νεωτερικότητας παράγουν θεωρητικά κείμενα τα οποία έχουν χαρακτήρα μανιφέστου και παρεμβαίνουν στην πολιτική πρακτική. Σε αυτό το σημείο, αν αντιστοιχίσουμε τη θεωρία του περί καπιταλιστικών επιτευγμάτων με την άποψή του περί δημιουργίας κλίματος εχθρότητας προς την καθεστηκυία καπιταλιστική τάξη, θα δούμε να ισχυρίζεται ότι η διάνοηση συσκοτίζει το παρόν, παρεμβαίνοντας με σλόγκαν και θεωρίες. Μάλιστα, βρίσκει την επιτυχία του «κατηγορητηρίου» σκανδαλώδη, διότι τα ψυχο-ιδεολογικά ερεθίσματα δεν επιτρέπουν στα προτερήματα του καπιταλισμού να γίνουν ορατά. Τελικά, με το να προσπαθεί να μας υποδείξει ότι βρισκόμαστε ενώπιον μιας στρεβλής απαξίωσης των ιδίων των επιτευγμάτων του καπιταλισμού, ο Σουμπέτερ, ίσως έμμεσα, μας οδηγεί σε μια αντιστροφή της μαρξικής θέσης αναφορικά στη λειτουργία της αστικής ιδεολογίας. Δηλαδή, εκεί που ο Μαρξ με την αστική ιδεολογία να παρεμβαίνει και να συσκοτίζει την κοινωνική πραγματικότητα παράγοντας, προάγοντας και αντανακλώντας τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης περιγράφει μια πλήρως χειραγωγούμενη κοινωνία στην οποία δεν αποδίδονται τα των ανθρώπων στους ανθρώπους, ο δε

λοιπόν, που ο Μαρξ αναγνωρίζει την εκμετάλλευση των πολλών από τους λίγους, ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται την ωφέλεια της πλειοψηφίας από τη δράση των μειοψηφίας.¹⁶⁵

Όταν οι δύο στοχαστές βρίσκονται αντιμέτωποι με τους καπιταλιστικούς κύκλους αναπτύσσουν αντιτιθέμενες θεωρίες, καθώς οι σουμπετεριανοί καπιταλιστικοί κύκλοι της ανάπτυξης και της ύφεσης δεν οδηγούν σε μια κρίση με την μαρξική της έννοια, δηλαδή σε μια εγγενή δομικά αιτιακή ύφεση που αφορά πρωτίστως την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων και την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου.¹⁶⁶ Συγκεκριμένα, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός έχει ανοίξει ένα νέο οικονομικό κύκλο που στηρίζεται στη λογική της επένδυσης-ανταλλαγής-συσσώρευσης-επανεπένδυσης.¹⁶⁷ Για τον Σουμπέτερ, όπως ήδη έχουμε αναπτύξει, η περιγραφή του καπιταλιστικού κύκλου περιλαμβάνει την εισαγωγή καινοτομίας, την ανάπτυξη, την αντιγραφή και την ύφεση.¹⁶⁸ Πουθενά σε αυτό το σχήμα δεν υπάρχουν ελαττώματα που να αφορούν στη λειτουργία της καπιταλιστικής μηχανής. Το καπιταλιστικό σύστημα δεν είναι έκθετο σε εγγενείς κρίσεις, καθώς η οικονομική ανάπτυξη είναι μια ενδογενής διαδικασία, η οποία ενεργοποιείται από τον επιχειρηματία.¹⁶⁹ Άρα, παρότι και οι δύο περιγράφουν δυναμικά οικονομικά συστήματα, η ανάπτυξη στον Μαρξ προκύπτει λόγω της συσσώρευσης, ενώ στον Σουμπέτερ έρχεται ως συνέπεια της ατομικής πρωτοβουλίας.¹⁷⁰ Ακόμα περισσότερο, ο Αυστριακός οικονομολόγος έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τον Γερμανό φιλόσοφο, αφού θεωρεί πως οποιεσδήποτε δυσλειτουργίες και να έχει ο καπιταλισμός συνεχίζει να είναι άκρως επιτυχημένος. Μάλιστα, υποστηρίζει ότι η οικονομική ύφεση δεν σκοτώνει τον καπιταλισμό, αλλά αποτελεί το καύσιμο υλικό της. Επεξηγώντας τη θέση αυτή ισχυρίζεται ότι οι οικονομικοί κύκλοι δεν είναι εμπόδιο στην οικονομική ανάπτυξη, διότι οι κρίσεις, η ύφεση, η ανεργία το μόνο που κάνουν είναι να δημιουργούν νέες ευκαιρίες. Από την καθηγητική του έδρα λέει χαρακτηριστικά στους μαθητές του: «Κύριοι, ανησυχείτε για την οικονομική κρίση.

Σουμπέτερ βλέπει τις ανέσεις της ζωής να αποτυγχάνουν στο ιδεολογικό εποικοδόμημα, από τη στιγμή που η διανόηση προκαταλαμβάνει αρνητικά το πλήθος έναντι των ευεργετών του και δεν το αφήνει να αναγνωρίσει το αντικειμενικό του συμφέρον.

¹⁶⁵ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Δεκαβάλλα, Αθήνα: Σαββάλας, 2004, σ. 227.

¹⁶⁶ Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *ό.π.*, σ. 823.

¹⁶⁷ Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σ.132.

¹⁶⁸ ΚΣΔ, 79.

¹⁶⁹ Lakomski, *ό.π.*, σ. 146.

¹⁷⁰ John Bellamy Foster, «Theories of Capitalist Transformation: Critical Notes on the Comparison of Marx and Schumpeter», *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 98, No. 2, May 1983, σ. 328.

Δεν θα έπρεπε. Για τον καπιταλισμό, η οικονομική κρίση είναι ένα καλό κρύο ντους».¹⁷¹ Με αυτόν τον τρόπο, ο Σουμπέτερ διδάσκει ότι η βιωμένη από όλους Μεγάλη Ύφεση (1929) αποτελεί ένα κομμάτι της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και υπερθεματίζει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποδεικνύει την αντοχή και την επιτυχία του εν μέσω κρίσεων.¹⁷² Καταληκτικά, κοινός τόπος των Μαρξ και Σουμπέτερ είναι η αυτοκαταστροφική ροπή του καπιταλισμού. Όμως εκεί που ο πρώτος αντιμετωπίζει την καταστροφή του καπιταλιστικού συστήματος ως εξαγόμενο της αποτυχημένης δράσης του, ο δεύτερος την εκλαμβάνει ως απόρροια της δυναμικής επιτυχίας του.¹⁷³ Το θέμα του αργού μετασχηματισμού του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο Σουμπέτερ το πραγματεύεται ήδη από το 1928 στο άρθρο του που φέρει τίτλο «Η αστάθεια του καπιταλισμού». Εκεί εγείρει το πρόβλημα του κατά πόσο ο καπιταλισμός «επιδεικνύει αυτοκαταστροφικές τάσεις από εγγενείς οικονομικές αιτίες ή από υπέρβαση του ίδιου του πλαισίου του».¹⁷⁴ Τελικά, στο έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, ο Σουμπέτερ αναπτύσσει την ώριμη οικονομική θεωρία της «δημιουργικής καταστροφής»,¹⁷⁵ όπου εξετάζει με νηφαλιότητα το μαρξικό επιχείρημα που θέλει την «καπιταλιστική διαδικασία [να] προετοιμάζει τις συνθήκες»¹⁷⁶ και τις ψυχές για τον σοσιαλισμό. Εδώ πια, ο Σουμπέτερ έρχεται αντιμέτωπος με το *όραμα* και το *πρόβλημά* του, καταλήγοντας στο σουμπετεριανό παράδοξο της εξάλειψης του καπιταλισμού λόγω της επιτυχίας του.¹⁷⁷

¹⁷¹ Heilbroner, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου*, ό.π., σ. 399.

¹⁷² Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction», ό.π., σ. 54.

¹⁷³ Jerry Muller, «Capitalism, socialism and irony: understanding Schumpeter in context», *Critical Review: A journal of Politics and Society*, Vol. 13, No. 3, Mar. 2008, σ. 241.

¹⁷⁴ Joseph A. Schumpeter, «The instability of capitalism», *The Economic Journal*, Vol. 38, No. 151, Sep. 1928, σ. 365.

¹⁷⁵ ΚΣΔ, 98. Βλ. επίσης: Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», ό.π., σ. 822.

¹⁷⁶ ΚΣΔ, 268.

¹⁷⁷ Η ώριμη θεωρία της δημιουργικής καταστροφής είναι η γέφυρα ανάμεσα στην οικονομική και πολιτική σκέψη του Σουμπέτερ. Ως εκ τούτου, κρίναμε σκόπιμο να την αναπτύξουμε στην πληρότητά της στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Πολιτική σκέψη

Ο Σουμπέτερ χρησιμοποιεί τον όρο *εξέλιξη* για να δηλώσει όλα εκείνα τα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά φαινόμενα που οδηγούν στην ιστορική αλλαγή.¹⁷⁸ Η δεσπόζουσα θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης συνυφαίνεται με τον πολιτικό στοχασμό του και το οικονομικό μοντέλο έρχεται για να υποστηρίξει το κοινωνικό «όραμά» του, το οποίο δεν έχει να κάνει με το επιθυμητό, αλλά με την κυρίαρχη πραγματικότητα.¹⁷⁹ Σε αυτό το πλέγμα ιδεών δομείται το βιβλίο *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, όπου μέσω μιας συστηματικής προσέγγισης ο στοχαστής διερευνά τις οικονομικές απαιτήσεις των μαζών και τις ακόλουθες οικονομικές πολιτικές. Ταυτόχρονα, εγκύπτει στο ρόλο των θεσμών, ασχολείται με τις κοινωνικές τάσεις και θέτει ερωτήματα για τη μοίρα του δυτικού φιλελεύθερου καπιταλισμού.¹⁸⁰ Μείζον θεωρητικό και υπαρξιακό ερώτημα αποτελεί το κατά πόσο ο καπιταλιστικός κόσμος είναι σε θέση να επιβιώσει. Παράλληλα, εξετάζεται η δυνατότητα λειτουργίας του σοσιαλισμού και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες μπορεί να εναρμονιστεί με τη δημοκρατία. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται μια απόπειρα να απαντηθεί το αν οι σοσιαλιστές δύνανται να κυβερνήσουν με επιτυχία.¹⁸¹ Όταν ο Σουμπέτερ γράφει τούτο το κλασικό έργο της οικονομικής σκέψης βρίσκεται αντιμέτωπος με δημοκρατικές ιδέες και με πρακτικές εκδημοκρατισμού.¹⁸² Από τη μια, δυσανασχετεί με την τεράστια αποδοχή που απολαμβάνει η κυρίαρχη για την εποχή θεωρία του Κένυς και γράφει στο προσωπικό του ημερολόγιο: «Είμαι εξοργισμένος από την ανικανότητά μου να μεταφέρω το δικό μου μήνυμα στους νέους».¹⁸³ Στα μάτια του, ο καπιταλιστικός κεϋνσιανισμός εμπερικλείει στοιχεία

¹⁷⁸ Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 13.

¹⁷⁹ Grigoris Ananiadis, *Rationalism and Historicism in Austro-Marxism*, Ph.D. Thesis, University of Essex, 1995, σ. 245.

¹⁸⁰ März, *ό.π.*, σ. 149.

¹⁸¹ Chaloupek, *ό.π.*, σ. 138.

¹⁸² Ο Κένυς στη *Γενική Θεωρία της Απασχόλησης του Τόκου και του Χρήματος* (1936) αμφισβητεί τον τρόπο λειτουργίας του φιλελεύθερου μοντέλου, που αδυνατεί να απασχολήσει πλήρως το εργατικό δυναμικό και ανισοκατανέμει το εισόδημα. Σύμφωνα με τον Βρετανό οικονομολόγο, ο αυτοματισμός της αγοράς είναι ένας μύθος, αφού η προσφορά και η ζήτηση δεν ισορροπούν από μόνες τους. Ως εκ τούτου, το κράτος οφείλει να παρεμβαίνει για να διορθώνει τις ατέλειες του συστήματος. Ακολούθως, πιστεύει ότι οι δημόσιες επενδύσεις δεν αφήνουν μόνο πίσω τους κοινωνικά έργα, αλλά δημιουργούν και νέες θέσεις εργασίας, απορροφώντας εργατικό δυναμικό. Τελικά, η πλήρης απασχόληση και η ισχυροποίηση της αγοραστικής δύναμης ενδυναμώνουν την ενεργή ζήτηση, η οποία αποτελεί το κλειδί της επιτυχίας για την οικονομική ανάπτυξη. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο, 2010, σ. 343-361.

¹⁸³ März, *ό.π.*, σ. 139.

κοινωνικής δημοκρατίας και μπορεί να αποβεί τοξικός προτού πεθάνει.¹⁸⁴ Από την άλλη, οι πολιτικές πρακτικές του *New Deal*¹⁸⁵ είναι ένα ανάθεμα για τον ίδιο, καθώς αποτελούν μια απτή απόδειξη δυσπιστίας έναντι της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και προαλείφουν το σοσιαλιστικό μέλλον. Ο Σουμπέτερ σημειώνει: «οι πολιτικές τέτοιου τύπου είναι σε βάθος χρόνου ασύμβατες με την αποτελεσματική λειτουργία του συστήματος της ιδιωτικής επιχείρησης».¹⁸⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζει ότι η λογική της «βιομηχανικής δημοκρατίας» (*industrial democracy*), η οποία προτάσσει την πολιτική δημοκρατία στη σφαίρα της οικονομίας, είναι και ουτοπική και επιβλαβής. Αναλύοντας την αποστροφή του προς τις νέες τακτικές διοίκησης εξηγεί ότι όταν τα συνδικάτα κυβερνούν πραγματοποιείται ο εκδημοκρατισμός των δομημένων επί μοναρχικών προτύπων εταιριών.¹⁸⁷ Τελικά, θεωρεί ότι η θέσπιση εργατικής νομοθεσίας, οι κρατικές παροχές και η συμμετοχή των συνδικαλιστών στις αποφάσεις της διοίκησης, οδηγούν στη γραφειοκρατικοποίηση των εταιριών, στην κατάρρευση της ιεραρχικής αλυσίδας, στην καταστροφή της επιχειρηματικότητας και στον εκσοσιαλισμό του κόσμου.¹⁸⁸

Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, ο στοχαστής εστιάζει την προσοχή του στο φαινόμενο της κοινωνικής αποσύνθεσης, αναζητώντας τα αιτία της. Σε ένα πρώτο επίπεδο, ως αποσυνθετική αιτία αναγνωρίζει την απουσία εμπιστοσύνης στην αρχή, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο αντιλαμβάνεται την απουσία αρχής.¹⁸⁹ Ο Σουμπέτερ διαγιγνώσκει πως η κοινωνία χάνει την ηθική της βάση, καθώς η ωφελιμιστική φιλοσοφία δεν διδάσκει κανένα κανονιστικό πλαίσιο πέρα από την ατομική ωφέλεια.¹⁹⁰ Έτσι, αποδίδει τη σύγχρονη ασθένεια στο γεγονός ότι αναπτύσσεται μια *μη ηθική* ηθική και στο ότι έχει εκλείψει το πρότυπο του ηγέτη. Στον ίδιο είναι σαφές

¹⁸⁴ Smithies, «The review of Economics and Statistics», *ό.π.*, σ. 167.

¹⁸⁵ Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι κυβερνήσεις στρέφονται σε πολιτικές προστατευτισμού για την ανακούφιση της φτώχειας. Στις ΗΠΑ, ο πρόεδρος Ρούζβελτ (Franklin Roosevelt, 1182-1945) στην προσπάθεια καταπολέμησης της ανεργίας θέτει στο επίκεντρο της πολιτικής του την εφαρμογή του *New Deal*. Σε αυτό το πλαίσιο, υλοποιεί δημόσια έργα, χορηγεί επιδόματα για να ενισχύσει τα εισοδήματα και εισάγει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Τέλος, δίνει το δικαίωμα στους εργαζομένους να οργανώνονται σε συνδικάτα, ώστε η διαπραγμάτευση των μισθών να γίνεται σε συλλογική βάση. Η σύσταση κυβερνητικής υπηρεσίας που αποσκοπεί στην οικονομική ανάπτυξη και η ψήφιση νόμων που ελέγχουν τη χρηματαγορά καταμαρτυρούν τη διάθεση του Προέδρου να αναμειχθεί στο οικονομικό γίγνεσθαι. Ivan Berend, *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} αιώνα: Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-faire στην παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Θ. Βασιλείου, Αθήνα: Gutenberg, 2009, σ. 109-112.

¹⁸⁶ *ΚΣΔ*, 75.

¹⁸⁷ Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *ό.π.*, σσ. 822-823.

¹⁸⁸ Collins, *ό.π.*, σ. 173.

¹⁸⁹ Josef Solterer, «Quadragesimo Anno: Schumpeter's Alternative to the Omnipotent State», *Review of Social Economy*, Vol. 9, No. 1, Jul. 2006, σ. 13.

¹⁹⁰ Waters, *ό.π.*, σ. 260.

ότι ενώ συνεχίζει να υφίσταται ένα δεδομένο σύστημα αξιών η καπιταλιστική τάξη δεν λειτουργεί εύρυθμα σε αυτό. Όντας διστακτικός έναντι των λαϊκών πολιτικών εκφράζει τη δημοκρατική απειλή ως εξής: «Παλαιότερα, όταν οι άνθρωποι ήταν δυσαρεστημένοι από έναν πάπα ή έναν βασιλιά, θα επαναστατούσαν κατά του συγκεκριμένου πάπα ή βασιλιά, αλλά έπαιρναν το θεσμό ως δεδομένο. Σήμερα, ρωτάμε τους εαυτούς μας: “Γιατί θα πρέπει να υπάρχουν πάπες ή βασιλιάδες;” Η αστική τάξη έκανε αυτή την ερώτηση. Δεν κατάλαβε όμως ότι η ίδια ερώτηση θα μπορούσε να απαντηθεί αρνητικά για τον καπιταλισμό».¹⁹¹ Ο Σουμπέτερ πιστεύει ότι η αστική τάξη παρέκκλινε από τις αρχές της όταν αξιολόγησε τους εργάτες εξίσου πολύτιμους στην οικονομική σφαίρα.¹⁹² Το πρόβλημα, επομένως, το εντοπίζει στο γεγονός ότι οι ριζοσπάστες αστοί απέτυχαν να κρατήσουν τα όπλα τους για τον εαυτό τους και άφησαν το δημοκρατικό επιχείρημα να γίνει όπλο στα χέρια των μαζών.¹⁹³ Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι ο σκληρός πυρήνας του συντηρητισμού του συνδέεται με τα αισθήματα αγωνίας και φόβου για την τύχη του καπιταλισμού. Αντίστοιχα, κύριο μέλημά του δεν αποτελεί η, κατά πολλούς σχολιαστές, ανάδειξη του σοσιαλιστικού θριάμβου, αλλά η αποσαφήνιση των διαβρωτικών αιτιών της ηθικής βάσης του καπιταλισμού και η ανικανότητά του να διατηρήσει την πειθαρχία.¹⁹⁴

Ας δούμε, ωστόσο, εκ του σύνεγγυς το σουμπετεριανό επιχείρημα, όπως αυτό αναπτύσσεται στο βιβλίο, *ΚΣΔ*. Μέσω μιας σύντομης περιοδολόγησης, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι η νεωτερικότητα σκιαγραφείται μέσα από τέσσερα στάδια ιστορικής εξέλιξης. Το πρώτο αφορά στην Πρώιμη Νεότερη Περίοδο, κατά την οποία συντελείται το πέρασμα από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό και παρατηρείται σποραδική επιχειρηματική δραστηριότητα.¹⁹⁵ Το δεύτερο αφορά στον 18^ο αιώνα, όταν κυριαρχεί η λογική του *laissez-faire* και του ελεύθερου ανταγωνισμού. Το τρίτο αφορά στον 19^ο αιώνα, όπου δραστηριοποιούνται μυθικοί *captains of industry*, εγκαθιδρύουν μεγάλης κλίμακας βιομηχανίες και αναπτύσσεται ο «εύλογος

¹⁹¹ Schumpeter, «An economic interpretation of our time: the Lowell lectures», *ό.π.*, σ. 360.

¹⁹² Joseph A. Schumpeter, «An economic interpretation of our time: the Lowell lectures», στο *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, επιμ. Richard Swedberg, New Jersey: Princeton, (1941) 1991, σ. 361.

¹⁹³ Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *ό.π.*, σ. 824.

¹⁹⁴ Πρόκειται για έναν βαθύτατα συντηρητικό στοχαστή. Δεν είναι τυχαίο που το 1911, όταν ανέλαβε καθηγητική έδρα στο University of Gratz, δήλωνε ευγνώμων που αντάλλαξε χειραψία με τον αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας. (Franz Joseph.David Beetham, «Four theorems about the market and democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 187).

¹⁹⁵ März, *ό.π.*, σ. 27.

καπιταλισμός» (plausible capitalism).¹⁹⁶ Το τέταρτο και τελευταίο στάδιο αφορά στον 20^ο αιώνα, όταν κατισχύει ο «προνοιακός καπιταλισμός» (welfare capitalism) που οδηγεί στην αποσάθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την έλευση του σοσιαλισμού.¹⁹⁷ Αυτό είναι το σημείο που ο στοχαστής διερωτάται για το μέλλον της κοινωνίας και συνδυάζει τη μεστή οικονομική θεωρία της δημιουργικής καταστροφής με την πολιτική σκέψη.¹⁹⁸ Παρά το γεγονός ότι πιστεύει στην οικονομική επιτυχία του καπιταλισμού, εξετάζει με ψυχραιμία την πολιτική επιβίωσή του. Αναρωτώμενος τοποθετείται ως εξής: «Μπορεί να επιβιώσει ο καπιταλισμός; Όχι. Δεν νομίζω ότι μπορεί». ¹⁹⁹ Επεξηγώντας, γράφει: «η ίδια διαδικασία βιομηχανικής μετάλλαξης [...] η οποία επαναστατικοποιεί διαρκώς τη δομή της οικονομίας εκ των έσω, καταστρέφει αδιάκοπα την παλαιά και δημιουργεί συνεχώς τη νέα. Η διαδικασία αυτή της δημιουργικής καταστροφής είναι το θεμελιώδες γεγονός του καπιταλισμού». ²⁰⁰ Σε συνάφεια με το μενγκεριανό παράδοξο των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της κοινωνικής δράσης, δηλαδή την αντίθεση ανάμεσα στο κίνητρο και την επενέργεια, ο Σουμπέτερ ισχυρίζεται πως το σύνολο των ανεξάρτητων και αλληλοκαθοριζόμενων ποσοτήτων διαλύει τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τις πρακτικές που το ενεργοποιούν.²⁰¹ Υπό συμπετεριανούς όρους, η σταθερότητα του «καπιταλιστικού συστήματος» (capitalist system) έρχεται σε αντίθεση με την αστάθεια της «καπιταλιστικής τάξης» (capitalist order).²⁰² Επομένως, ο καπιταλισμός έρχεται αντιμέτωπος με τον θάνατό του εξαιτίας των επενεργειών του στον πολιτισμό, την κουλτούρα και την κοινωνία. Εκεί που συντελείται η δημιουργία στην ύλη και τα πράγματα, επιτελείται συνάμα η καταστροφή στο άυλο και στους θεσμούς, με τελικό εξαγόμενο η επιτυχία να δημιουργεί τις συνθήκες αποτυχίας.²⁰³ Εν ολίγοις, ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται την ικανότητα του καπιταλισμού να παράγει αντιθετικές ιδέες και να υποσκάπτει τον ίδιο του τον πολιτισμό. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμά του, θα λέγαμε ότι βλέπει πως αν αφεθεί η καπιταλιστική μηχανή στην τύχη της να κάνει τη δουλειά της, το κορίτσι του εργοστασίου θα πάρει τις μεταξωτές του κάλτσες και οι βασίλισσες θα

¹⁹⁶ Foster, *ό.π.*, σ. 329.

¹⁹⁷ John Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *Review of Social Economy*, Vol. 52, No. 4, 1994, σ. 295.

¹⁹⁸ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 51.

¹⁹⁹ *ΚΣΔ*, 71.

²⁰⁰ *ΚΣΔ*, 98.

²⁰¹ Stolper, *ό.π.*, σ. 276.

²⁰² Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *ό.π.*, σ. 822.

²⁰³ Lakomski, *ό.π.*, σ. 146.

εκθρονιστούν. Διότι η οικονομική ανάπτυξη φέρει τη θεσμική κατάρρευση και οι αλλαγές που βοηθούν την κοινωνία να προχωρήσει καταστρέφουν τα θεμέλια της.²⁰⁴ Τελικά, ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από τον επαναστατικό δυναμισμό που φθείρει τη μηχανή του.²⁰⁵ Είναι ένα σύστημα που στη βάση του υπάρχει η διασπαστική καινοτομία, η οποία κατατρώγει τον *τρόπο του λειτουργείν* και το θεσμικό του πλαίσιο.²⁰⁶

Η όλη σουμπετεριανή προβληματική έχει να κάνει με την αυτοματοποίηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τον Günther Chaloupek, η εν λόγω ιδέα στηρίζεται στην «πραγμοποίηση» (reification) του Ζόμπαρτ (Werner Sombart, 1863-1941). Πιο διεξοδικά, ο Γερμανός στοχαστής παρατηρεί ότι η εξειδίκευση στην παραγωγή των αγαθών ολοένα και αυξάνεται. Παράλληλα, πολλαπλασιάζεται η συγκέντρωση της παραγωγής και δημιουργούνται μεγάλες παραγωγικές μονάδες. Πίσω από αυτά τα δύο φαινόμενα και στην εσωτερική λογική του καπιταλισμού, ο Ζόμπαρτ διακρίνει ότι επιτελούνται οι διαδικασίες της «αποψύχωσης» (de-animation) και της «πνευματικής πραγμοποίησης» (spiritual reification). Δύο ενέργειες, δηλαδή, που συντελούν στη μετάβαση από κοινωνίες ενεργών ανθρώπων συνδεδεμένων με διαπροσωπικές σχέσεις σε ένα επιδέξια σχεδιασμένο σύστημα αλληλοεξαρτώμενων παραστάσεων εργασίας όπου δραστηριοποιούνται ανθρωπόμορφες παραγωγικές μονάδες.²⁰⁷ Επ' αυτών των αποπροσωποποιημένων παραγωγικών μονάδων δομεί το επιχείρημά του ο Σουμπέτερ, ο οποίος βλέποντας την κατίσχυση των Συμβουλίων Διοίκησης και των Τμημάτων Ερευνών & Ανάπτυξης αποφαίνεται: «Η οικονομική πρόοδος έχει την τάση να γίνεται απρόσωπη και να αυτοματοποιείται. Η δουλειά του γραφείου και η εργασία των επιτροπών τείνει να αντικαταστήσει τη δράση του ατόμου».²⁰⁸ Δύο είναι τα ανακλύπτοντα προβλήματα από την αλλαγή στον τρόπο παραγωγής. Το πρώτο αφορά στην αλλοίωση της διαδικασίας της καινοτομίας και το δεύτερο στον κολεκτιβισμό της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Από τη μια, ο Σουμπέτερ βλέπει ότι στον επιχειρηματικό καπιταλισμό του 19^{ου} αιώνα οι ασυνεχείς καινοτομίες προέρχονταν από τον ένα και ενσωματώνονταν στις εταιρίες. Αντίθετα, στον μονοπωλιακό καπιταλισμό του 20^{ου} αιώνα η παραχθείσα από εντεταλμένα

²⁰⁴ Smithies, «The review of Economics and Statistics», *ό.π.*, σ. 165.

²⁰⁵ Stuart Cunningham, «Joseph A. Schumpeter, Capitalism, socialism, and democracy», *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 14, No. 1, σ. 21.

²⁰⁶ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 35.

²⁰⁷ Chaloupek, *ό.π.*, σ. 135.

²⁰⁸ ΚΣΔ, 161.

τμήματα καινοτομία αυτοματοποιείται και οι ασυνέχειες ξεθωριάζουν.²⁰⁹ Ως εκ τούτου, αντιλαμβάνεται ότι έχει πραγματοποιηθεί μια διάσπαση στο ουσιώδες κύτταρο της καπιταλιστικής μηχανής, αφού οι πρακτικές έχουν καθημερινοποιήσει την άλλοτε απρόβλεπτη καινοτομία και την έχουν βάλει σε σταθερούς ρυθμούς και κανονιστικές μήτρες.²¹⁰ Από την άλλη, η ίδια η λογική της ανάθεσης έργων σε ομάδες ειδικών «παραμερίζει τελικά την προσωπικότητα, [...] το 'όραμα'». ²¹¹ Η καινοτομία έχει αυτοματοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό που η προσωπικότητα δεν βρίσκει χώρο να εκφραστεί. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, η ορθολογική δουλειά του γραφείου υφαρπάζει την καινοτομία από τον πιονέρο, αφαιρεί τη στάμπα της ελίτ και κάνει το δυναμικό στοιχείο του επιχειρηματία να εκλείπει.²¹² «Ο ηγέτης [...] εξελίσσεται και αυτός σε έναν απλό υπάλληλο γραφείου, η αντικατάσταση του οποίου αποτελεί εύκολη υπόθεση».²¹³ Η μυθικών διαστάσεων προσωπική ικανότητα που προσέδιδε αίγλη στην αστική τάξη και σταθερότητα στον καπιταλισμό, καταλήγει ο Σουμπέτερ, έζησε μέχρι το τέλος του ανταγωνιστικού καπιταλισμού και μετά εξαφανίστηκε.²¹⁴ Στον 20^ο αιώνα, ο ατομικός αγώνας έχει χάσει την κοινωνική του σπουδαιότητα και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις στερούνται του κοινωνικού τους νοήματος. Αντίστοιχα, παύουν να απολαμβάνουν την κοινωνική συμπάθεια.²¹⁵

Όταν η καινοτομία μπαίνει σε ένα πλαίσιο ρουτίνας, τα μονοπώλια γίνονται στα μάτια του ο απαραίτητος πρόδρομος της ειρηνικής έλευσης του σοσιαλισμού. Σημειώνει: «η καπιταλιστική διαδικασία όπως περίπου κατέστρεψε το θεσμικό πλαίσιο της φεουδαλικής κοινωνίας, καταστρέφει και το δικό της»²¹⁶ και με θλίψη αναγνωρίζει στα μονοπώλια τη δαμόκλειο σπάθη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αφού δομικά προάγουν μια σοσιαλιστικού τύπου κοινωνική οργάνωση. Ως εκ τούτου, παρότι ο Σουμπέτερ υπερθεματίζει τη συνεισφορά των μονοπωλιακών πρακτικών σε επίπεδο οικονομίας, αντιλαμβάνεται ότι δρουν καταλυτικά σε επίπεδο θεσμών.²¹⁷ Μολονότι θεωρούμε ότι η σκέψη του διανοητή δεν εμπίπτει σε νομοτέλειες, όταν το σουμπετεριανό σχήμα έρχεται αντιμέτωπο με τη συνεχή και

²⁰⁹ Schumpeter, «The Creative Response in Economic History», *ό.π.*, σ. 157.

²¹⁰ Tobin, *ό.π.*, σ. x.

²¹¹ *ΚΣΔ*, 162.

²¹² Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction», *ό.π.*, σ. 56.

²¹³ *ΚΣΔ*, 162.

²¹⁴ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 74.

²¹⁵ Τόμας Μπόττομορ, *Ελίτ και κοινωνία*, μτφ. Θ. Μπανούση, Αθήνα: Εκδόσεις 70, 1980, σ. 73.

²¹⁶ *ΚΣΔ*, 169.

²¹⁷ Lakomski, *ό.π.*, σ. 152.

ακατάπαυστη καινοτομία παγιδύεται σε έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό που οδηγεί τον στοχαστή στο σοσιαλιστικό σενάριο.²¹⁸

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι ο θεμελιώδης κίνδυνος για το μέλλον του καπιταλιστικού κόσμου πηγάζει από τη ροπή προς το διοικητικό συγκεντρωτισμό. Από τον τρόπο που χειρίζεται το θέμα της γραφειοκρατίας φαίνεται και η θέληση του στοχαστή να μάς καταπλήξει. Συντασσόμενος στην ίδια διανοητική γραμμή με τον Βέμπερ, ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται τη γραφειοκρατία ως το *αναγκαίο κακό* της νεωτερικότητας.²¹⁹ Αφενός, βλέπει τη διαδικασία του εξορθολογισμού ως βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αφετέρου κατανοεί ότι είναι μια διαλυτική διαδικασία, αφού εξομαλύνει την οικονομική ανάπτυξη, αραιώνει τα χρονικά κενά και μειώνει την ανάγκη ηγεσίας.²²⁰ Επίσης, σε αντιστοιχία με το βεμπεριανό θεωρητικό μοντέλο που αναγνωρίζει ότι στη νεωτερικότητα εισβάλλει στη ζωή των ανθρώπων ένας νέος μηχανιστικός τρόπος σκέψης που εξαπλώνεται σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι ο κατεξοχήν οικονομικός τρόπος ανάλυσης «Κόστους-Ωφέλειας» επεκτείνεται σε όλες τις κοινωνικές σφαίρες και «εξορθολογίζει τη συμπεριφορά και τις ιδέες».²²¹ Συγκεκριμένα σημειώνει: «Η κληροδοτημένη αρχή του καθήκοντος [...] εστιάζεται στις ωφελμιστικές ιδέες [...] και επιτυγχάνεται η διαδικασία ψυχικού εξορθολογισμού [η οποία] ακυρώνει οποιοδήποτε κύρος είχαν οι υπερ-εμπειρικές κατηγορίες των [...] δικαιωμάτων».²²² Ο Σουμπέτερ βλέπει έναν «ορθολογικό και αντιηρωικό»²²³ πολιτισμό να υψώνεται, ο οποίος όντας μονοδιάστατα ωφελμιστικός σκοτώνει κάθε έννοια «ελεύθερη[ς] σκέψη[ς]».²²⁴ Ο ίδιος ανησυχεί γιατί όσο διευρύνεται ο εργαλειακός λόγος, τόσο πιο απαιτητή γίνεται η εφαρμογή ηθικών επιταγών που προτάσσει ο «*ορθολογικός*'

²¹⁸ Papageorgiou & Michaelides, *ό.π.*, σ. 11.

²¹⁹ Ο Βέμπερ εισάγει τον τεχνικό όρο της «απομάγευσης του κόσμου» και υπογραμμίζει ότι στη νεωτερικότητα εισβάλλει στη ζωή των ανθρώπων ένας νέος μηχανιστικός τρόπος σκέψης, του οποίου ο κανονιστικός πυρήνας στηρίζεται στο σχήμα «επιλογή μέσου – επίτευξη σκοπού». Από εκεί και έπειτα, κατανοεί πως η αρχή της αποδοτικότητας αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνεται η προσανατολισμένη προς το κέρδος δράση και ο εργαλειακός λόγος διευρύνεται σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Ian Craib, *Κλασική κοινωνική θεωρία: Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, μτφ. Μ. Καρασαρίνης & Π. Λέκκας, Αθήνα: Παπαζήση, 2012, σσ. 81-83. Βλ. επίσης: David Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ. Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη κ.ά., Αθήνα: Πολύτροπον, 2007, σ. 179.

²²⁰ Foster, *ό.π.*, σ. 329.

²²¹ ΚΣΔ, 154.

²²² ΚΣΔ, 155.

²²³ ΚΣΔ, 155.

²²⁴ ΚΣΔ, 155.

ωφελιμισμός».²²⁵ Στον στοχαστή είναι ξεκάθαρο ότι ο άνθρωπος καταλήγει να σκέφτεται μόνο σε ό,τι αφορά την επαύριον, με αποτέλεσμα οι ελεύθερες επιλογές να γίνονται ανελεύθερες και να υπονομεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα.²²⁶ Στα μάτια του Σουμπέτερ, όπως και νωρίτερα του Βέμπερ, η παθολογία της νεωτερικότητας είναι πλέον εμφανής, καθώς η προώθηση της ορθολογικής ως προς τον σκοπό σκέψης σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, αφενός οδηγεί στη μετρησιμότητα, την κανονικοποίηση και την αποπροσωποποίηση, αφετέρου περιορίζει την ελευθερία κινήσεων, περιστέλλει το ρηξικέλευθο και αρνείται με συστηματικό τρόπο την ανοιχτότητα της κοινωνίας.²²⁷ Τελικά, ο Σουμπέτερ, μέσα από την κοινωνικοοικονομική του ανάλυση δεν θεωρεί μόνο ότι ο θεσμικός πυρήνας του καπιταλισμού καταρρέει,²²⁸ αλλά καταλήγει ότι η τάση οδηγεί σε αντικαπιταλιστικές πολιτικές και ολοένα και πιο ελεγχόμενες κοινωνίες.²²⁹ Μας υποδεικνύει ότι οι νεότερες τακτικές οργάνωσης, ιεραρχίας και εποπτείας οργανώνονται γύρω από τον έλεγχο και τη χειραγώγηση της ζωής. Μας επισημαίνει, δηλαδή, ότι η περισσότερη διακυβέρνηση καταποντίζει το καθεστώς δικαιωμάτων και δίνει ώθηση σε καθεστώτα αστυνόμευσης, συλλαμβάνοντας έτσι σε μια πρωτόλεια μορφή την έννοια της πειθαρχίας, όπως αυτή αναλύεται ενδελεχώς αργότερα από τον Φουκώ (Michel Foucault, 1926-1984).²³⁰

Η απορρύθμιση της κοινωνίας σταδιακά επεκτείνεται από τη στιγμή που η αιώνια θύελλα της δημιουργικής καταστροφής υπονομεύει τη νομιμότητα του πλέον θεμελιώδους καπιταλιστικού θεσμού, του πανίσχυρου «για την ‘ιδιωτική’ οικονομική δραστηριότητα»²³¹ θεσμού της ιδιοκτησίας. Ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι η αντικατάσταση των εργοστασιακών εγκαταστάσεων και των μηχανών με ένα πακέτο μετοχών προσδίδει στην ιδιοκτησία μια άυλη υπόσταση, η οποία πια, «απούσα και δίχως λειτουργίες»,²³² δεν στέκεται ικανή να εντυπωσιάσει ούτε τον κτήτορά της. Το πτωτικό ενδιαφέρον για το θεσμό της ιδιοκτησίας ξεκινά από τη στιγμή που οι ιδιοκτήτες διαχωρίζονται από τη διοίκηση της εταιρίας. Ακόμα περισσότερο, ο

²²⁵ ΚΣΔ, 155.

²²⁶ Lakomski, ό.π., σ. 157.

²²⁷ Regina Titunik, «The Continuation of History: Max Weber on the Advent of a New Aristocracy», *The Journal of Politics*, Vol. 59, No. 3, 1997, σ. 685.

²²⁸ Το θεσμικό καπιταλιστικό πλαίσιο αφορά την ατομική ιδιοκτησία, τα ιδιωτικά συμβόλαια, δηλαδή την ατομική πρωτοβουλία και την πίστη στο καπιταλιστικό όραμα. ΚΣΔ, 202.

²²⁹ Leathers, ό.π., σ. 16.

²³⁰ Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002, σσ. 294-297.

²³¹ ΚΣΔ, 172.

²³² ΚΣΔ, 172.

Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι ο επιχειρηματίας δεν χάνει μόνο την αίσθηση της ιδιοκτησίας ή του δικαιώματος αυτής, αλλά γίνεται και ο ίδιος αόρατος.²³³ Ο καπιταλισμός έχει πάψει να είναι επαναστατικός και έχει αποκτήσει τη δυναστική εικόνα που είχε κάποτε η μοναρχία. Ως εκ τούτου, ο αστός αποστερείται την αίγλη της προσωπικότητάς του, ο δυναμισμός του γίνεται αντικείμενο κριτικής και μένοντας με τον αυταρχισμό του αντιμετωπίζεται ως ένας ορθολογιστής αντιήρωας που απομονώνεται κοινωνικά.²³⁴ Η αστική τάξη, που στη γένεσή της είχε βρει την υποστήριξη στο λαό, καταλήγει αβοήθητη και έωλη.²³⁵ Σε αυτό το παθολογικό για το καπιταλιστικό σύστημα πλαίσιο λειτουργίας έρχεται ο τεχνοκράτης να αναλάβει τα ηνία, ο οποίος μην έχοντας καμία ηθική υποταγή έναντι της ξένης περιουσίας νοιάζεται και προωθεί τα δικά του συμφέροντα. Έτσι, ο Σουμπέτερ ισχυρίζεται ότι ο οικονομικός εξορθολογισμός δεν κάνει μόνο τον καπιταλισμό να απομακρύνεται από την προστατίδα τάξη του, αλλά επιπλέον αφήνει τα οχυρά των αστών πολιτικά ανοχύρωτα, αφού απονομιμοποιεί, καταστρέφει και καταδικάζει σε αφανισμό την τάξη που τον προάγει.²³⁶ Στα μάτια του είναι σαφές ότι η πολιτική δημοκρατία προστατεύει πλέον τη νομοθετική, διοικητική και δικαστική πρακτική. Εξυπηρετεί, δηλαδή, τους εκπροσώπους των καπιταλιστικών θεσμών και όχι τους αστούς.²³⁷ Τελικά, κανείς δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί το «τόσο πλήρες νόημα»²³⁸ που προσέδιδε ο Λοκ (John Locke, 1632-1704) στον όρο *ιδιοκτησία*, σύμφωνα με τον οποίο όχι μόνο θεμελιωνόταν ηθικά ο κτητικός ατομικισμός, αλλά αποτελούσε και καθήκον της πολιτικής εξουσίας να προστατεύει την κοινωνική κατάσταση της ανισότητας.²³⁹ Ο Σουμπέτερ βλέπει τους καπιταλιστικούς θεσμούς να διαβρώνονται και καταλήγει ότι η ηθική αποδοχή του καπιταλιστικού πολιτισμού είναι μια αδυνατότητα. Η υποστήριξη του καπιταλισμού αποτελεί ένα εγχείρημα τετραγωνισμού του κύκλου.²⁴⁰

Με τη γραφειοκρατικοποίηση να προχωράει τόσο βαθιά στην παραγωγική διαδικασία και την απονομιμοποίηση των θεσμών να καταλαμβάνει αυτό το εύρος

²³³ Charles Leathers, «Thatcher-Reagan conservatism and Schumpeter's prognosis for capitalism», *Review of Social Economy*, Vol. 42, No. 1, 1984, σ. 27.

²³⁴ Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction», *ό.π.*, σ. 59.

²³⁵ Parkes, *ό.π.*, σ. 238.

²³⁶ Medearis, *Joseph A. Schumpeter*, *ό.π.*, σ. 75.

²³⁷ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 297.

²³⁸ ΚΣΔ, 171.

²³⁹ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Αθήνα: Πόλις, 2006, σ. 137.

²⁴⁰ Lakomski, *ό.π.*, σ. 156.

δημιουργείται ένα καινούργιο οργανικό σύστημα που ζητά νέου τύπου πολιτικές ρυθμίσεις. Ο αντιηρωικός πολιτισμός βρίσκεται ενώπιον της θεσμικής του κατάρρευσης, διότι ο διοικητικός καπιταλισμός του 20^{ου} αιώνα αψηφά τις αρχές του εύλογου καπιταλισμού και μετατρέπει σταδιακά τον καπιταλιστικό κόσμο σε σοσιαλιστικό.²⁴¹ Να γιατί ο κεντρικός σχεδιασμός φαίνεται ως μονόδρομος. Είναι το λογικό αποτέλεσμα της υπάρχουσας κοινωνικής αποσύνθεσης. Επομένως, η σοσιαλιστική αναμόρφωση της κοινωνίας αποτελεί μια εναλλακτική ανάπτυξη του παντοδύναμου καπιταλιστικού γραφειοκρατικοποιημένου κόσμου.²⁴² Ως εκ τούτου, ο σουμπετριανός σοσιαλισμός δεν θα επιτευχθεί με μια επανάσταση, αλλά με μια θεσμική διευθέτηση.²⁴³ Δηλαδή, η μετάβαση σε μια νέου τύπου κοινωνική συσσωμάτωση είναι ζήτημα διαδικαστικό και θα πραγματοποιηθεί με μια απλή νομοθετική ρύθμιση όταν οι πολιτικές συνθήκες ωριμάσουν.²⁴⁴

Στο πλαίσιο της λογικής ενός αυτοδύναμου κράτους, ο Σουμπέτερ εξετάζει, κατά πρώτον τα όρια μιας αποτελεσματικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης σε εταιρικό ύφος, κατά δεύτερον τις δυνατότητες του σοσιαλισμού να είναι δημοκρατικός. Ερωταπαντά: «Μπορεί να λειτουργήσει ο σοσιαλισμός; Φυσικά και μπορεί. [...] εφόσον υποτεθεί, πρώτον, ότι έχει ολοκληρωθεί το απαιτούμενο στάδιο βιομηχανικής ανάπτυξης και, δεύτερον, ότι θα λυθούν με επιτυχία τα προβλήματα της μετάβασης».²⁴⁵ Μια σκέψη ρεαλιστική και ένας λόγος κυνικός ξεκινά με τον Σουμπέτερ να σημειώνει: «Με τον όρο σοσιαλιστική κοινωνία εννοούμε εκείνο το θεσμικό μοντέλο στο οποίο ο έλεγχος των μέσων παραγωγής [...] ανήκει σε μια κεντρική αρχή».²⁴⁶ Ήδη, από τον ορισμό που δίνει ο Σουμπέτερ φαίνεται πως ο σοσιαλισμός αποδεδesμεύεται από ηθικά πρότυπα και δεν εμπεριέχει κανένα ιδεολογικό συστατικό. Η κεντρική σχεδίαση απλώς σημαίνει δημόσιο έλεγχο της παραγωγής και νοσηματοδοτείται ως θεσμική ρύθμιση λήψης αποφάσεων.²⁴⁷ Ως εκ τούτου, ο σοσιαλισμός εξετάζεται υπό το πρίσμα της αγοράς. Στόχοι του είναι η ικανοποίηση της ζήτησης, η προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης, η αύξηση της

²⁴¹ David Beetham, «Four theorems about the market and democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 187.

²⁴² Solterer, *ό.π.*, σ. 12.

²⁴³ Keith Graham, «Schumpeter's critique of Marx: A reappraisal», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 239.

²⁴⁴ Hardy, *ό.π.*, σ. 351.

²⁴⁵ ΚΣΔ, 201.

²⁴⁶ ΚΣΔ, 202.

²⁴⁷ Foster, *ό.π.*, σ. 330.

αποδοτικότητα.²⁴⁸ Ο μηχανισμός της αγοράς θα συνεχίζει να έχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων,²⁴⁹ δεδομένου ότι θα συνεχίσει να υφίσταται ένα σύστημα τιμών μέσω του οποίου οι πολίτες θα μπορούν να επιλέγουν ανάλογα με τις ανάγκες τους τα προς κατανάλωση προϊόντα. Με αυτόν τον τρόπο, θα «εκτιμούν *ipso facto*»²⁵⁰ και το τι τελικά θα παράγει η εθνική οικονομία. Υπό αυτό το πρίσμα, η νοερή ισότητα δεν θα αποκλείει την επιλογή. Ωστόσο, ο Σουμπέτερ τονίζει ότι στο πλαίσιο της πρακτικής αναγκαιότητας, μια ουδέτερη και αμερόληπτη γραφειοκρατία θα παίρνει τις αποφάσεις οικονομικής και πολιτικής υφής.²⁵¹ Τελικά, το σουμπετεριανό μοντέλο του *εφικτού σοσιαλισμού* περιλαμβάνει μαζική παιδεία, κοινωνική πρόνοια και βιομηχανικό στρατό, όπου ο καθένας θα εργάζεται ανάλογα με τις δυνατότητές του.²⁵² Ο στοχαστής εμμένει στο σημαίνοντα ρόλο της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας, αφού σημειώνοντας «Τα εισοδήματα οφείλουν να είναι ανάλογα [του τι] συνεισφέρει κάθε σύντροφος ξεχωριστά»²⁵³ στην ουσία δίνει κίνητρα παραγωγικότητας.²⁵⁴ Ο ίδιος κατά την περιγραφή του θεωρητικού μοντέλου αναγνωρίζει ότι «υπάρχει εκλεκτική συγγένεια που χαρακτηρίζει την εμπορική και σοσιαλιστική οικονομία»²⁵⁵ και ότι δεν «υφίσταται καμία ιδιαιτέρως σημαντική διαφορά μεταξύ [τους]»,²⁵⁶ καθώς ο «σοσιαλισμός δεν θα μπορούσε τελικά παρά να χρησιμοποιεί καπιταλιστικούς μηχανισμούς και κατηγορίες».²⁵⁷

Αν ο σοσιαλισμός του δεν είναι παρά ένας μασκαρεμένος καπιταλισμός, γιατί τον προκρίνει ως βέλτιστη λύση; Ο Σουμπέτερ σημειώνει ότι «ο συστηματικός

²⁴⁸ Parkes, *ό.π.*, σ. 238.

²⁴⁹ ΚΣΔ, 212.

²⁵⁰ ΚΣΔ, 213.

²⁵¹ Beetham, *ό.π.*, σ. 190.

²⁵² Το πρόταγμα του ηχεί σαν πολεμική ιαχή και δεν απέχει πολύ από αυτό του Κινέζου στρατηγού, Σουν Τσου (Sun Tzu, 544-496), ο οποίος υποστήριζε ότι η διοίκηση που είναι σε θέση να συνδυάσει την καλή μεταχείριση με την πειθαρχία, στην πραγματικότητα δομεί τις συνθήκες ενός αήττητου στρατού. (Sun Tzu, *Η τέχνη του πολέμου*, μτφ. Α. Λασκαράτος, Αθήνα: Αιώρα, 2015, σ. 65).

²⁵³ ΚΣΔ, 221.

²⁵⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση που κάνει ο William Bogart, ο οποίος αντιπαραθέτει το σουμπετεριανό θεωρητικό μοντέλο του *εφικτού σοσιαλισμού* με τη *μπελλαμιανή λογοτεχνία του φανταστικού*. Ο Μπελλαμύ (Edward Bellamy, 1850-1897) μέσα από το έργο του *Κοιτώντας το παρελθόν* (1888) περιγράφει μια συμπαγή κοινωνία, της οποίας η φυσική οικονομική εξέλιξη έρχεται ως απόρροια της δράσης των επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας. William Bogart, «Looking Backward at Feasible Socialism: Using Bellamy to Teach Schumpeter», *The Journal of Economic Education*, Vol. 26, No. 4, Autumn 1995, σ. 352.

²⁵⁵ ΚΣΔ, 220.

²⁵⁶ ΚΣΔ, 225-226.

²⁵⁷ ΚΣΔ, 222.

συντονισμός και η ομαλή κατανομή στον χρόνο επενδύσεων»²⁵⁸ είναι σε θέση να εξαλείψουν τις αιτίες «των κυκλικών διακυμάνσεων που το καπιταλιστικό σύστημα μπορεί απλώς να περιορίσει».²⁵⁹ Πιστεύει, επομένως, ότι με τον κεντρικό σχεδιασμό επιτυγχάνεται η συρρίκνωση των περιοδικών κρίσεων, η μείωση της ανεργίας, ο περιορισμός των διενέξεων. Άρα, ο σοσιαλισμός παρουσιάζει μεγαλύτερο βαθμό ορθολογικότητας και αποτελεί μια πιο άρτια τεχνική οργάνωση από τον καπιταλισμό.²⁶⁰

Αναπτύσσοντας τον συλλογισμό του, ο Σουμπέτερ διευκρινίζει ότι αυτό που παρέχει εικονική υπεροχή και δίνει ζωή στη σοσιαλιστική οικονομία πρέπει να αναζητηθεί στο επίπεδο της ψυχής.²⁶¹ «Οι πεπεισμένοι σοσιαλιστές θα ικανοποιηθούν και μόνο ότι ζουν σε μια σοσιαλιστική κοινωνία».²⁶² Συμπληρώνοντας, εξηγεί πως «το σοσιαλιστικό ψωμί»²⁶³ μπορεί να είναι πιο εύγεστο μόνο και μόνο επειδή είναι σοσιαλιστικό. Ο ίδιος φτάνει στο συμπέρασμα ότι: «ο σοσιαλισμός μπορεί να αποδειχθεί το μόνο μέσο για την αποκατάσταση της κοινωνικής πειθαρχίας»,²⁶⁴ διότι πείθει αξιακά, πληροί το αίσθημα δικαίου και ικανοποιεί τις ηθικές αντιλήψεις της πλειοψηφίας.²⁶⁵ Ως εκ τούτου, στο σουμπετεριανό νοητικό πείραμα όλα τα άλλα παραμένουν *ceteris paribus*, ενώ η ενίσχυση της πίστης και η ενδυνάμωση της πειθαρχίας καθιστούν τον σοσιαλισμό ένα πιο υγιές θεσμικό υπόβαθρο για την οικονομική ανάπτυξη.²⁶⁶ Τελικά, για τον Σουμπέτερ, με τον καπιταλισμό η κοινωνικοποίηση είναι σε φάση ανωριμότητας, ενώ με τον σοσιαλισμό, ίσως, η κοινωνικοποίηση να βρεθεί «σε κατάσταση ωριμότητας».²⁶⁷ Αποσαφηνίζοντας, σημειώνει: «Ωριμότητα, σημαίνει ότι η αντίσταση θα είναι ασθενής»²⁶⁸ και η «συνεργασία θα προσφερθεί με τη μεγαλύτερη προθυμία από το μεγαλύτερο μέρος όλων των τάξεων».²⁶⁹ Είναι εμφανές ότι για τον Σουμπέτερ η κοινωνία μετά τις αυτοκτονικές τάσεις του καπιταλισμού έχει ανάγκη το ζωοφόρο σοσιαλιστικό άνεμο.

²⁵⁸ ΚΣΔ, 237.

²⁵⁹ ΚΣΔ, 237.

²⁶⁰ Bogart, *ό.π.*, σ. 355.

²⁶¹ Chaloupek, *ό.π.*, σ. 140.

²⁶² ΚΣΔ, 231.

²⁶³ ΚΣΔ, 231.

²⁶⁴ ΚΣΔ, 261.

²⁶⁵ Muller, *ό.π.*, σ. 258.

²⁶⁶ Taylor, *ό.π.*, σ. 542.

²⁶⁷ ΚΣΔ, 269.

²⁶⁸ Στο ίδιο.

²⁶⁹ Στο ίδιο.

Όταν αργότερα εξετάζει τη συμβατότητα και τις δυνατότητες εναρμόνισης του σοσιαλισμού με τη δημοκρατία, κάνει λόγο για *δημοκρατικό σοσιαλισμό*. Συγκεκριμένα, η δημοκρατία γίνεται αντικείμενο μελέτης διότι σε αυτήν ο Σουμπέτερ διακρίνει ένα πολιτικό καθεστώς που εξυπηρετεί την οικονομία, αφού αφήνει στην ησυχία τους ανθρώπους να διαφυλάξουν τα συμφέροντά τους. Για τον στοχαστή, ο σοσιαλισμός και η δημοκρατία μπορούν να συνυπάρξουν αρμονικά. Αφενός, η ιεραρχία και η γραφειοκρατικοποίηση έρχονται ως απαραίτητα συμπληρώματα της σύγχρονης δημοκρατίας, αφετέρου το γραφειοκρατικό κράτος ζητά μια σοσιαλιστική κοινωνία για να ταιριάζει καλύτερα.²⁷⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η δική του θεωρητική πρόταση έχει να κάνει με την οικονομική ανάπτυξη, τη συμφιλίωση ελίτ-όχλου και την πλήρη νομιμοποίηση της καθεστηκυίας τάξης.²⁷¹ Αφορά σε έναν σοσιαλισμό που οργανώνεται στην πολιτική βάση του καπιταλισμού, όπου υπογραμμίζονται οι ευεργετικοί πειθαρχικοί μηχανισμοί της αγοράς και παραμένει ζωντανό το φιλελεύθερο ήθος στις μεγάλης κλίμακας γραφειοκρατικοποιημένη και μαζικοποιημένη κοινωνία.²⁷² Έτσι, μέσα στον σουμπετεριανό δημοκρατικό σοσιαλισμό δεν υπάρχουν μόνο οι αστικές δομές, αλλά και το αστικό έμπυχο υλικό.²⁷³

Δεδομένου ότι ο Σουμπέτερ βλέπει πρόσωπα, ηγέτες, καθοδηγητές, δεν πιστεύει ότι ο δικός του σοσιαλισμός θα σημάνει την έλευση ενός πολιτισμού, όπως αυτός περιγράφεται από τους ορθόδοξους σοσιαλιστές.²⁷⁴ Ο ίδιος δεν αξιώνει οικονομική ισότητα στη σοσιαλιστική δημοκρατία. Μάλιστα, θεωρεί πως το αίτημα της ισότητας είναι παράλογο, καθώς δεν κατέβαλαν όλοι την ίδια προσπάθεια για να εξελιχθεί η κοινωνία.²⁷⁵ Παίρνοντας δάνειο για άλλη μια φορά από το δικό του παράδειγμα, θα λέγαμε ότι ο Σουμπέτερ θεωρεί ότι στερείται λογικής βάσης το ότι η εργάτρια θεωρεί δεδομένη την πρόσβασή της στις μεταξωτές κάλτσες που παραδοσιακά ανήκαν στη βασίλισσα και ζητά ισότητα στις ανέσεις.²⁷⁶ Εξ ου και η δική του ιδιότυπη σοσιαλιστική δημοκρατία δεν προσβλέπει στην κατάργηση του κεφαλαίου, της μισθωτής εργασίας ή τη διάρρηξη της σχέσης αυτών. Πάντως, μέσα

²⁷⁰ Elliot, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction, *ό.π.*, σ. 58.

²⁷¹ Mitchell, «Schumpeter and public choice, part I, Precursor to public choice?», *ό.π.*, σ. 85.

²⁷² Collins, *ό.π.*, σ. 175.

²⁷³ ΚΣΔ, 249.

²⁷⁴ Parkes, *ό.π.*, σ. 239.

²⁷⁵ Mitchell, «Schumpeter and public choice, part II», *ό.π.*, σ. 164.

²⁷⁶ Graham, *ό.π.*, σ. 239.

από αυτές τις διαδρομές απορρίπτει τα επιχειρήματα των καπιταλιστών εναντίον του σοσιαλισμού και τα επιχειρήματα των σοσιαλιστών εναντίον του καπιταλισμού.²⁷⁷

Καταληκτικά, η πολιτική για τον Σουμπέτερ αφορά στη διοίκηση πραγμάτων, στην κεντρική σχεδίαση της οικονομίας, στη λήψη αποφάσεων.²⁷⁸ Ο ιδιάζων σοσιαλισμός του αναφέρεται σε ένα πολιτικό σύστημα που συνδυάζει την ανταγωνιστική ηγεσία και τον έλεγχο της οικονομίας. Έτσι, ο σουμπετεριανός σοσιαλισμός μάς θέτει ενώπιον ενός οικονομικού συστήματος στο οποίο, αφενός αντικαθίσταται η ελεύθερη αγορά από μια γραφειοκρατία η οποία επεμβαίνει όταν και όποτε το κρίνει απαραίτητο, αφετέρου καθεστωποιείται μια νέα τύπου κοινωνική ευθύνη που οδηγεί σε μια ηθική αναμόρφωση.²⁷⁹ Ο πολιτικά θελκτικός τρόπος του Σουμπέτερ, με τα εγωιστικά άτομα να συνεχίζουν να ανταγωνίζονται μέσα σε ένα κεντρικά σχεδιασμένο περιβάλλον και τους λίγους να απολαμβάνουν γενναία εισοδήματα, εξασφαλίζει τη βιωσιμότητα όλων και μια ευχάριστη ζωή στη μειοψηφία.²⁸⁰ Μιλώντας, ωστόσο, για την πολιτική με όρους οικονομικής αποδοτικότητας, μπροστά στην ευμάρεια η ατομική ελευθερία και η ατομική αυτοπραγμάτωση καταλήγουν να είναι ήσσονος σημασίας.²⁸¹ Όλα τα παραπάνω, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι ο ίδιος δεν αναγνωρίζει ότι το δικό του μοντέλο μπορεί τελικά να αποδειχτεί μεγαλύτερη *απάτη* από την καπιταλιστική δημοκρατία.²⁸²

²⁷⁷ Graham, *ό.π.*, σ. 239.

²⁷⁸ Solterer, *ό.π.*, σ. 15.

²⁷⁹ Solterer, *ό.π.*, σ. 15.

²⁸⁰ Muller, *ό.π.*, σ. 251.

²⁸¹ Hardy, *ό.π.*, σ. 352.

²⁸² Beetham, *ό.π.*, σ. 190.

Δημοκρατική μέθοδος

Η θεωρία περί δημοκρατίας έρχεται να συμπληρώσει το παζλ της σουμπετεριανής πολιτικής σκέψης. Ο Σουμπέτερ ωθείται από ένα εξηγητικό καθήκον και πραγματεύεται ένα ρεαλιστικό μοντέλο δημοκρατίας απαλλαγμένο από εικονολογίες και αυθαίρετες κανονιστικές προτιμήσεις.²⁸³ Έτσι, με πρωταρχικό μέλημα την περιγραφή της αποκαλούμενης Πραγματικής Δημοκρατίας (Real Democracy) προβαίνει σε μια εμπειρική κριτική του κλασικού δημοκρατικού δόγματος. Εκκινώντας από το κενό που υφίσταται μεταξύ πρακτικής και ιδεώδους, θέτει υπό αίρεση τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές και υποστηρίζει ότι η υπαρκτή δημοκρατία αποτελεί μια στενάχωρη εκδοχή της θεωρίας.²⁸⁴ Ο ίδιος πιστεύει ότι «η πολιτική δημοκρατία είναι κατ' ανάγκη κίβδηλη»²⁸⁵ και σημειώνοντας πως «τίποτα δεν είναι πιο απατηλό από το προφανές»²⁸⁶ υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται το κλασικό δημοκρατικό δόγμα ως αλάνθαστο, αλλά σφάλλουν. Τελικά, ο Σουμπέτερ αρθρώνει την επιχειρηματολογία του αμφισβητώντας τις έννοιες της λαϊκής κυριαρχίας, της πολιτικής ισότητας, της κοινωνικής ενότητας, της πολιτικής αυτονομίας και της ατομικής ορθολογικότητας, έννοιες τις οποίες τελικά αντιμετωπίζει ως νεωτερικούς αστικούς μύθους.²⁸⁷

Ο Σουμπέτερ συνοψίζει την κλασική πολιτική σκέψη περί δημοκρατίας στον εξής ορισμό: «[πρόκειται για το] θεσμικό σχέδιο λήψης πολιτικών αποφάσεων από το λαό για το γενικό καλό, σχέδιο που πραγματοποιείται μέσω της εκλογής αντιπροσώπων οι οποίοι, λειτουργώντας ως ενιαίο σώμα, ικανοποιούν τη θέληση του λαού».²⁸⁸ Αμέσως μετά σημειώνει: «Είναι [...] προφανές ότι κάθε μια από τις παραπάνω υποθέσεις αντιστοιχεί σε υποθετικά γεγονότα».²⁸⁹ Ισχύει, πράγματι, η δήλωση του προέδρου της Αμερικής Λίνκολν (Abraham Lincoln, 1809-1865), που θέλει τη δημοκρατία να είναι η κυβέρνηση του λαού, από το λαό, για το λαό; Είναι ο λαός η πηγή πάσης εξουσίας;²⁹⁰ Θέτοντας ετυμολογικά το ίδιο ερώτημα: Αν ο *δήμος* ενέχει το στοιχείο του λαού και το *κράτος* ενέχει το στοιχείο της ισχύος, η σύζευξη

²⁸³ Held, *ό.π.*, σ. 197.

²⁸⁴ Joseph Femia, «Mosca revisited», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 154.

²⁸⁵ *ΚΣΔ*, 285.

²⁸⁶ *ΚΣΔ*, 285.

²⁸⁷ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 284.

²⁸⁸ *ΚΣΔ*, 303.

²⁸⁹ *ΚΣΔ*, 303.

²⁹⁰ Λουτσιάνο Κάνφορα, *Η δημοκρατία: Ιστορία μιας ιδεολογίας*, μτφ. Π. Σκόνδρας, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006, σ. 74.

των δύο όρων μεταφράζεται σε εξουσία των πολιτών;²⁹¹ Ή ακόμα τοποθετώντας το ζήτημα υπό ρουσσοϊκούς όρους: «Όταν ο καθένας παραχωρεί τον εαυτό του σε όλους, δεν τον παραχωρεί σε κανέναν»;²⁹² Ενώ στο κλασικό δημοκρατικό δόγμα η εξουσία ανήκει στους συμβαλλομένους και κυρίαρχος θεωρείται ο λαός, ο Σουμπέτερ ισχυρίζεται ότι στην πραγματικότητα η λαϊκή συμμετοχή στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες είναι περιορισμένη. Η δημοκρατία δεν σημαίνει ότι ο λαός άρχει πραγματικά, όποια έννοια και αν δοθεί στους όρους *λαός* και *άρχειν*.²⁹³ Όπως οι αυτοκρατορίες, οι μοναρχίες και οι ολιγαρχίες διέταζαν δίχως ερωτήσεις, έτσι ακριβώς διατάζουν και οι σύγχρονες δημοκρατίες, με μόνη εξαίρεση ότι ζητούν την ανανέωση της πίστης του λαού σε τακτά χρονικά διαστήματα.²⁹⁴

Όταν, λοιπόν, διερευνά τη συνταγματική αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, ο Σουμπέτερ εξηγεί ότι θα είχε νόημα να μιλά κανείς περί λαϊκής διακυβέρνησης «αν οι άνθρωποι κατ[έληγαν] σε αποφάσεις μέσω δημόσιων συζητήσεων, με τη φυσική παρουσία όλων».²⁹⁵ Όταν όμως, πέραν της άμεσης δημοκρατίας, η λαϊκή συμμετοχή περιστέλλεται με το να επικεντρώνεται στην περιοδικότητα της εκλογικής διαδικασίας, τότε στη θεωρία είναι παράδοξο ο δήμος να αποτελεί το κυριαρχικό πολιτικό σώμα. Επομένως, αναλύει ο Σουμπέτερ, αυτό που πρωτεύει, και οφείλουμε να το δούμε κατάματα, είναι η εξουσία του πραγματικά κυρίαρχου σώματος. Εκείνου του εκλεγμένου σώματος που θα παίρνει εφεξής τις αποφάσεις. Στη συνέχεια σημειώνει: «Δημοκρατία είναι μια πολιτική μέθοδος, δηλαδή ένας συγκεκριμένος τύπος θεσμικού διακανονισμού για τη λήψη πολιτικών, νομοθετικών και διοικητικών αποφάσεων».²⁹⁶ Με αυτόν τον τρόπο, προβαίνει στην αναγνώριση ενός αντεστραμμένου μοντέλου δημοκρατίας, όπου ο ρόλος των εκλεκτόρων περιορίζεται στο να παράγει το κοινοβούλιο, ενώ ο δημοκρατικά εκλεγμένος εκπρόσωπος καταλήγει να θεάται ως «δημοκράτωρ», ως κυρίαρχος επί του λαού.²⁹⁷ Από την τοποθέτηση κιόλας του προβλήματος, ο Σουμπέτερ μας φέρνει ενώπιον μιας δημοκρατίας που λειτουργεί ως θεσμοποιημένο μοντέλο επικύρωσης αποφάσεων του κυρίαρχου. Η λογική του ντεσιζιονισμού μάς υπενθυμίζει το έργο ενός άλλου

²⁹¹ Giovanni Sartori, *Η δημοκρατία σε 30 μαθήματα*, μτφ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Μελάρι, 2015, σ. 15.

²⁹² Ζαν-Ζακ Ρουσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου & Α. Σταϊνχάουερ, Αθήνα: Πόλις, 2004, σ. 62.

²⁹³ ΚΣΔ, 299.

²⁹⁴ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 284.

²⁹⁵ ΚΣΔ, 298.

²⁹⁶ ΚΣΔ, 293-294.

²⁹⁷ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 290.

μοντέρνου θεωρητικού, αυτό του Σμιτ (Carl Schmitt, 1888-1985), όπου η «καθαρή» απόφαση προηγείται οιασδήποτε κανονιστικής ρύθμισης.²⁹⁸ Οι Σμιτ και Σουμπέτερ αναγνωρίζουν ότι οι σύγχρονες βιομηχανικές οικονομίες μετατρέπονται σε γραφειοκρατικές κοινωνίες και απομειώνουν τη λογική του κράτους δικαίου. Ωστόσο, η πραγμάτευση και ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της δημοκρατίας γίνεται από διαφορετική σκοπιά εκ μέρους των δύο στοχαστών.²⁹⁹ Η κατά Σμιτ απόφαση ούτε γνωρίζει όρια, ούτε αποδέχεται την άρνηση. Αντίστοιχα, ο σμιτιανός κυρίαρχος βασίζεται στη λογική της μη κανονιστικής αποφασιοκρατίας, με αποτέλεσμα να διαθέτει αυτόνομη και απόλυτη εξουσία που δεν περιστέλλεται. Εκεί, λοιπόν, που ο μιν Σμιτ διερευνά τη συμβατότητα της δημοκρατίας με τη δικτατορία, ο δε Σουμπέτερ διερευνά τη συμβατότητά της με τον σοσιαλισμό.³⁰⁰

Επιστρέφοντας στην σουμπετεριανή επιχειρηματολογία, την παρατηρούμε, να ελέγχει ενδελεχώς, ως προς τον βαθμό της δημοκρατικότητάς της, την έννοια της πολιτικής ισότητας, η οποία στηρίζεται στο νεωτερικό πρόταγμα «ένας άνθρωπος, μία ψήφος». Η λογική που θέλει όλες τις ψήφους να έχουν την ίδια βαρύνουσα σημασία στη διαδικασία απόφασης και στο πολιτικό προτσές, δεν είναι παρά μια φενάκη για τον Σουμπέτερ. «Οι κατασκευές αυτές είναι για μας εντελώς άχρηστες»³⁰¹ σημειώνει, εφόσον στα μάτια του είναι ξεκάθαρο ότι οι πολιτικοί μοχλεύουν τη βούληση των πολιτών, αποφασίζουν, διατάζουν, ενώ ο λαός απλώς υπακούει.³⁰² Ο Σουμπέτερ βρίσκεται σε συνάφεια με τον Βέμπερ που δεν αναγνωρίζει ότι στην πρακτική ζωή υφίσταται η ισότητα και αντιλαμβάνεται πως στα πολύπλοκα μοντέρνα κράτη η επικρατούσα σχέση είναι αυτή του εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου.³⁰³ Συγκεκριμένα, ο Βέμπερ στο έργο του *Πολιτική ως Επάγγελμα* ισχυρίζεται ότι «το κράτος [...] είναι μια εξουσιαστική σχέση ανθρώπων επί ανθρώπων».³⁰⁴ Η έννοια της εξουσίας, που στη γενική της μορφή ορίζεται ως «δυνατότητα εξαναγκασμού της ίδιας βούλησης επί της συμπεριφοράς των άλλων»,³⁰⁵ ενώ στην πιο ειδική της ως

²⁹⁸ Carl Schmitt, *Πολιτική θεολογία: Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφ. Π. Κονδύλης, Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994, σ. 17.

²⁹⁹ Bellamy & Baehr, *ό.π.*, σ. 170.

³⁰⁰ Enzo Traverso, *Δια Πυρός και Σιδήρου, Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου*, μτφ. Γ. Ευαγγέλου, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013, σσ. 311-312.

³⁰¹ *ΚΣΔ*, 300.

³⁰² Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σσ. 289-290.

³⁰³ Tamsin Shaw, «Max Weber on Democracy: Can the People Have Political Power in Modern States?», *Constellations*, Vol. 15, No. 1, 2008, σ. 35.

³⁰⁴ Max Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφ. Μ. Κυπραίου, Αθήνα: Παπαζήση, 1985, σ. 3.

³⁰⁵ Max Weber, *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογία της εξουσίας*, τόμος 5, μτφ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας, 2009, σ. 5. [Κατ' αντιστοιχία με τον Βέμπερ, ο Φουκώ θα ορίσει την άσκηση

«μια δηλωμένη βούληση (διαταγή) του ή των εξουσιαστών [η οποία] θέλει να επηρεάσει το πράττειν άλλων (του ή των εξουσιαζομένων) και το επηρεάζει όντως», είναι η πλέον χρήσιμη έννοια για να εξετάσει κανείς την πολιτική πραγματικότητα.³⁰⁶

Αποδεχόμενος αυτήν την οπτική γωνία, ο Σουμπέτερ βλέπει το κοινωνικοπολιτικό ως τόπο κυριαρχίας και δράση από έναν ή περισσότερους πάνω στη δράση των άλλων.

Στη συνέχεια, ο Σουμπέτερ μας υπενθυμίζει ότι σύμφωνα με το κλασικό δημοκρατικό δόγμα η διακυβέρνηση από τον λαό, μέσω εκλογής ενός νομοθετικού σώματος, προϋποθέτει ότι οι άνθρωποι μεταβιβάζουν τις εξουσίες και αρμοδιότητές τους στο σώμα που τους εκπροσωπεί. Όμως, ο ίδιος αναρωτιέται για το κατά πόσο μπορούμε να κάνουμε λόγο για «εξουσιοδότηση αρμοδιότητας» ή αν κάτι τέτοιο συνιστά μια αδυνατότητα. Ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει τη *φιλότιμη* προσπάθεια της νομικής σκέψης που «έψαξε σπιθαμή προς σπιθαμή την αποθήκη του νομικού οπλοστασίου της για να συμφιλιώσει την υπέρτατη αρχή με την υφιστάμενη πολιτική κατάσταση»,³⁰⁷ αλλά καταδεικνύει ότι μόνο ένα φυσικό πρόσωπο μπορεί να εξουσιοδοτηθεί, το οποίο δεν είναι άλλο από τον βουλευτή. Τελικά, εξετάζοντας το δημοκρατικό θεσμό της αντιπροσώπευσης του λαού μέσω των βουλευτών, γράφει: «Τι είναι [...] το κοινοβούλιο; Η απάντηση δεν βρίσκεται μακριά: είναι ένα όργανο του κράτους ακριβώς όπως η κυβέρνηση ή ένα δικαστήριο».³⁰⁸ Έτσι, ο ίδιος απορρίπτει τις νομικές θεωρίες περί δημοκρατικής αντιπροσώπευσης της βούλησης του λαού και καταδεικνύει ότι η βουλή έχει κύριο στόχο το σχηματισμό της διοικούσας κυβέρνησης και τη νομιμοποίηση της εξουσίας.³⁰⁹

Αργότερα, ο Σουμπέτερ στέκεται ιδιαίτερα πάνω στην έννοια της γενικής βούλησης και του κοινού αγαθού. Ο Ρουσσώ (Jean-Jacques Rousseau, 1712- 1778) τοποθετείται χαρακτηριστικά: «μόνον η γενική βούληση μπορεί να καθοδηγήσει τις δυνάμεις του κράτους σύμφωνα με το σκοπό της ίδρυσής του, το κοινό αγαθό».³¹⁰ Επομένως, σύμφωνα με τη ρουσσωϊκή σύλληψη η γενική βούληση συνιστά την ανώτερη κυριαρχική αρχή. Με αυτό το δεδομένο, κάθε επιμέρους νόμος έρχεται να αντικατοπτρίσει το δημόσιο συμφέρον. Οι εκπρόσωποι του λαού εκτελούν τη βούληση του εκλογικού σώματος, και κατ' αυτόν τον τρόπο, πρώτον προκύπτει η

εξουσίας ως έναν τρόπο δράσης κάποιων σε κάποιους άλλους. Μισέλ Φουκό, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991, σ. 91].

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 12.

³⁰⁷ Στο ίδιο.

³⁰⁸ ΚΣΔ, 300.

³⁰⁹ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 284.

³¹⁰ Ρουσσώ, *ό.π.*, σ. 73.

νομιμοποίηση της πολιτείας και δεύτερον επιτυγχάνεται η κοινωνική συναίνεση.³¹¹ Ενώ το κλασικό μοντέλο αντιλαμβάνεται την ύπαρξη κοινού αγαθού ως κάτι αυτονόητο, για τον Σουμπέτερ «δεν υπάρχει πουθενά κάποιο πράγμα που να ονομάζεται αυστηρά προσδιορισμένο γενικό καλό, επί του οποίου θα μπορούσαν όλοι να συμφωνήσουν ή να αναγκαστούν να συμφωνήσουν με τη δύναμη της λογικής».³¹² Επομένως, σύμφωνα με την οπτική του, δεν υφίσταται ένα μοναδικό αγαθό το οποίο όλοι οι πολίτες, βασιζόμενοι σε έλλογα επιχειρήματα, αναγνωρίζουν ως κοινό.³¹³ Το γενικό καλό σημαίνει κάθε φορά και για τον καθέναν κάτι διαφορετικό, καθώς διαφοροποιούνται οι αρχές και οι ιδέες ενός εκάστου. Έτσι, στις διαφοροποιημένες, πολύπλοκες, με ανεπτυγμένο ανταγωνισμό κοινωνίες η ρουσσωϊκή σύλληψη μοιάζει ανεπαρκές εξηγητικό μοντέλο. Για τον Σουμπέτερ, ακόμα και η θεωρητική βάση είναι προβληματική, διότι το συμβόλαιο προϋποθέτει τη διαφορετικότητα, ενώ η γενική βούληση απαιτεί την ομοιογένεια.³¹⁴ Συνεχίζοντας τον προβληματισμό του, ο Σουμπέτερ σημειώνει πως «ακόμη και αν μπορούσε να γίνει αποδεκτός από όλους ένας ορισμός του γενικού καλού [...] αυτό δεν θα σήμαινε ότι θα προέκυπταν οριστικές απαντήσεις στα επιμέρους ζητήματα».³¹⁵ Υποστηρίζει, δηλαδή, ότι ακόμα και αν με κάποιο τρόπο προέκυπτε η ομοφωνία ως προς τον σκοπό, δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί η πλήρης συμφωνία ως προς την επιλογή του μέσου. Η γενική βούληση είναι τόσο διασπασμένη, που οι δημοκρατικές αποφάσεις μπορεί να είναι εξίσου απεχθείς σε όλους. Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, ισχυρίζεται ότι η επίτευξη δημοκρατικών στόχων μπορεί να απαιτεί απολυταρχικές πρακτικές. Δηλαδή ότι το κοινό καλό που ευαγγελίζονται οι δημοκρατικοί μπορεί να επιτευχθεί με μη δημοκρατικά μέσα.³¹⁶ Έτσι, αποφαινεται ότι η ευημερία και η δημοκρατία δεν συνδέονται με αναγκαστικό τρόπο. Καταλήγοντας, ο Σουμπέτερ θεωρεί ότι το κοινό αγαθό είναι μια μεταφυσική οντότητα, όπως μεταφυσικό είναι και το Κράτος, που στηρίζεται στον έβδομο ουρανό υποσχόμενο το καλό όλων, ενώ ουσιαστικά το μόνο που κάνει είναι να καταπιέζει τα συμφέροντα των ανθρώπων και τον ίδιο τον

³¹¹ Μανόλης Αγγελίδης & Θανάσης Γκιούρας, «Εισαγωγή», *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Σαββάλας, 2005, σ. 32.

³¹² ΚΣΔ, 304.

³¹³ Gerry Mackie, «Schumpeter's Leadership Democracy», *Political Theory*, Vol. 37, No. 1, Feb. 2009, σ. 130.

³¹⁴ Richard Bellamy & Peter Baehr, «Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 169.

³¹⁵ ΚΣΔ, 305.

³¹⁶ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 286.

άνθρωπο.³¹⁷ Βέβαια, δεν μπαίνει στον κόπο όχι μόνο να απαντήσει, αλλά να αναρωτηθεί για το τι είδους οντότητα είναι η αγορά που ο ίδιος συνεχώς επικαλείται.

Έπειτα, ο Σουμπέτερ ασχολείται με την πολιτική αυτονομία και την ατομική ορθολογικότητα. Σύμφωνα με τον Μιλ (John Stuart Mill, 1806-1873) «Κάθε άνθρωπος είναι αυτός ο ίδιος ο καλύτερος προστάτης της σωματικής, διανοητικής ή πνευματικής υγείας του».³¹⁸ Εν τω μεταξύ, «όσο πιο ανεπτυγμένη είναι η ατομικότητα, τόσο πιο πολύτιμο γίνεται το άτομο για τον εαυτό του, και συνεπώς, πιο πολύτιμο και για τους άλλους».³¹⁹ Από την πληρότητα του ενός ωφελούνται όλοι, αφού «το άθροισμα των ατομικών ευτυχιών συγκροτεί την ευτυχία της ανθρωπότητας και αποτελεί γι' αυτήν αγαθό».³²⁰ Αυτή η θεωρητική παρέμβαση του Μιλ προσδίδει στο υποκείμενο μια αυτοτέλεια, ενώ παράλληλα, ανανοηματοδοτεί την έννοια της δημοκρατίας, η οποία νοείται πλέον ως διαδικασία ατομικής ανάπτυξης και κοινωνικής προόδου.³²¹ Τα φυσικά δικαιώματα και τα κοινωνικά συμβόλαια είναι θεωρίες πάνω σε ξυλοπόδαρα³²² για τον Άγγλο φιλόσοφο, ο οποίος πιστεύει ότι ο ορθός λόγος είναι αυτός που διαμορφώνει την πραγματικότητα στη νεωτερικότητα. Μέσα από έλλογες διαδικασίες το υποκείμενο δεν «θα φτάσει ποτέ στο σημείο να θεωρεί τους συνανθρώπους του σκληρούς ανταγωνιστές στον αγώνα για τα μέσα της ευτυχίας».³²³ Ως εκ τούτου, η ωφέλεια εκλαμβάνεται ως καθοδηγητική αρχή της ανθρώπινης συμπεριφοράς, η ευτυχία καθίσταται σκοπός διαγωγής και η ηθικά ορθή πράξη δεσμεύεται, μέσω ορθολογικών διεργασιών, από την αρχή της μεγαλύτερης ευδαιμονίας των περισσοτέρων.³²⁴ Για τον Σουμπέτερ, το παραπάνω σχήμα δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Πολιτική αυτονομία και ορθολογικότητα δεν συμβαδίζουν.³²⁵ Οι ωφελιμιστές υπερέβαλαν για τον ορθό λόγο. Σε καμία περίπτωση, η λογική, συστηματική και ευφυής διαδικασία της σκέψης μπορεί να αποτελέσει ένα ρεαλιστικό εξηγητικό εργαλείο της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντιθέτως, μάλιστα, ο Σουμπέτερ έρχεται να υποστηρίξει ότι αυτό που σταθμίζει την πράξη στο δημόσιο βίο είναι ασύνειδες και ανορθολογικές ορίζουσες.

³¹⁷ Smithies, «The review of Economics and Statistics», ό.π., σ. 164.

³¹⁸ Τζων Στούαρτ Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπαλής, Αθήνα: Επίκουρος, 1983, σ. 37.

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 111.

³²⁰ John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002, σ. 122.

³²¹ Manfred Schlenke, «Για τον Τζων Στούαρτ Μιλ», μτφ. Γ. Βαμβαλής, στο Τζων Στούαρτ Μιλ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπαλής, Αθήνα: Επίκουρος, 1983, σ. 11.

³²² Λεκτικό δάνειο από τον Μπένθαμ (Jeremy Bentham, 1748-1832).

³²³ Mill, ό.π., σ. 119.

³²⁴ Φιλήμων Παιονίδης, «Εισαγωγικό δοκίμιο», στο John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002, σ. 52.

³²⁵ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», ό.π., σ. 289.

Ο Σουμπέτερ πιστεύει στην αλλαγή της ψυχικής δραστηριότητας του ανθρώπου κατά τη διαδικασία της ομαδοποίησης. Ως εκ τούτου, διαχωρίζει την ιδιωτική από τη δημόσια πράξη και δομεί ένα νέο κανονιστικό μοντέλο που βασίζεται στην υπόθεση εργασίας ότι οι πολίτες είναι μη αυτόνομοι και ανορθολογικά πολιτικά προσανατολισμένοι.³²⁶ Διεξοδικότερα, ο Σουμπέτερ ξεκινά από την παραδοχή πως οι ανάγκες των ανθρώπων δεν είναι τυποποιημένες, ενώ ταυτόχρονα, υποστηρίζει ότι η ικανοποίησή τους δεν παράγεται μέσα από ορθολογικές διαδικασίες. Καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της ζήτησης διαδραματίζουν οι καινοτόμοι επιχειρηματίες, οι οποίοι δεν συμμορφώνονται εκ των προτέρων με τις καταναλωτικές φωνές, παρά μέσω διαφημίσεων επιτίθενται στο υποσυνείδητο και υποβάλλουν τις νέες ανάγκες στο καταναλωτικό κοινό. Σημειώνει: «Οι αναγνώστες των εφημερίδων, το ακροατήριο του ραδιοφώνου, τα μέλη ενός κόμματος, ακόμη και αν δεν βρίσκονται μαζί στον ίδιο χώρο, μπορούν με τρομακτική ευκολία να μετατραπούν ψυχολογικά σε πλήθος».³²⁷ Ωστόσο, αντιλαμβάνεται ότι τα νοικοκυριά δεν ξεγελιούνται όσον αφορά τα της «καθημερινής χρήσης»,³²⁸ καθώς εκεί επιμένουν να αναζητούν πληροφορίες από ειδικούς και «γίνονται οι ίδιοι ειδικοί σε όλα».³²⁹ Ενώ, λοιπόν, στην ιδιωτική ζωή το άτομο «έχοντας πλήρη συνείδηση της πραγματικότητας [...] αναπτύσσει ένα είδος υπευθυνότητας»³³⁰ και κάνει τις επιλογές του μέσα από ορθολογικές διαδικασίες, στη δημόσια ζωή τα πράγματα διαφοροποιούνται πλήρως. Ο ίδιος, θεωρούμε, πως όταν εξετάζει τη δράση του μέσου πολίτη στο δημόσιο βίο κινητοποιείται από τον κλασικό φιλελεύθερο φόβο που θέλει τη μάζα άλογη. Γι' αυτό και γράφει: «μόλις απομακρυνθούμε κάπως από τα ιδιωτικά συμφέροντα της οικογένειας και του επιχειρηματικού γραφείου και φτάσουμε στο πεδίο των εθνικών και διεθνών υποθέσεων [...] χάνεται εντελώς η αίσθηση της πραγματικότητας».³³¹ Όσον αφορά στα κοινά, ο σουμπετεριανός πολίτης είναι ένας αμόρφωτος, αδιάφορος, ευέξαπτος και ευεπηρέαστος άνθρωπος, που δεν επιδεικνύει ούτε αυτονομία, ούτε ορθολογικότητα.

Σε αυτό το σημείο, ο Σουμπέτερ υιοθετεί τη θεωρητική στάση του Λε Μπον (Gustave Le Bon, 1841-1931), ο οποίος καταπιάνεται με τη μεταβολή του ατόμου σε

³²⁶ Emilio Santoro, «Democratic theory and individual autonomy: An interpretation of Schumpeter's doctrine on democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 131.

³²⁷ ΚΣΔ, 312.

³²⁸ ΚΣΔ, 313.

³²⁹ ΚΣΔ, 313.

³³⁰ ΚΣΔ, 313.

³³¹ ΚΣΔ, 316.

μάζα και υποστηρίζει ότι όταν ο κοινός νους υπόκειται στον νόμο της ψυχικής ενότητας του πλήθους «κατεβαίνει [...] πολλούς βαθμούς στην κλίμακα του πολιτισμού».³³² Ο Γάλλος ανθρωπολόγος κάνει λόγο για «αφανισμό της συνειδητής προσωπικότητας [και] επικράτηση της ασυνείδητης προσωπικότητας»,³³³ με την πράξη να έρχεται ως απόρροια υποβεβλημένων ιδεών που προτάσσει η ομάδα. Έτσι, σύμφωνα με τον Λε Μπον, το άτομο ως μάζα προικίζεται με ένα είδος συλλογικής ψυχής, ενδίδει στα ένστικτά του και «θυσιάζει πολύ εύκολα το προσωπικό του συμφέρον στο συλλογικό».³³⁴ Η πρωτοκαθεδρία της εικόνας γίνεται εφελτήριο δράσης και ενώ όλοι γνωρίζουν, κανείς δεν θέλει να δει, αφού τώρα σημασία έχει το συναίσθημα του *ανήκειν* σε μια ομάδα.³³⁵ Πρόκειται, λοιπόν, για εύπεπτες προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όπου μιλούν τα ένστικτα και σιωπά ο λόγος.³³⁶ Αντίστοιχα, για τον Σουμπέτερ στον όχλο η συναισθηματικότητα του ατόμου αυξάνεται, η διανοητική του επίδοση μειώνεται και η ατομικότητα αποδυναμώνεται. Αποτέλεσμα όλων είναι το άτομο να υποτάσσεται στην ψυχική ενότητα του πλήθους.³³⁷

Στηριζόμενος πάνω στην υπόθεση του «συλλογικού κακού» (evil collective), σύμφωνα με την οποία οι ομάδες επηρεάζουν τα μέλη να αναλάβουν δράση –θετική, αρνητική, παραγωγική, μη παραγωγική– που δεν θα αναλάμβαναν στην προσωπική ζωή³³⁸ και, παραφράζοντας τα λεγόμενα του Λε Μπον, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι το άτομο ως μάζα παραδίνεται σε σκοτεινές παρορμήσεις και πέφτει «σε χαμηλότερα επίπεδα πνευματικής απόδοσης».³³⁹ Τελικά, μια ετερόφωτη και ετερόνομη προσωπικότητα, ανίκανη να ελέγξει συνειδητά τον εαυτό της περιγράφεται από το Σουμπέτερ και η επίθεση στη συμβατική φιλελεύθερη θεωρία που αξιώνει την

³³² Gustave Le Bon, *Ψυχολογία των μαζών*, μτφ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1996, σ. 34.

³³³ Στο ίδιο.

³³⁴ Ο Λε Μπον πιστεύει ότι κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες τα πλήθη αποκτούν νέα χαρακτηριστικά που διαφέρουν από τα άτομα που τα συναποτελούν. Στο ίδιο, σ. 33.

³³⁵ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, «Ελίτ, οχλαγωγοί και όχλος στον Γκυστάβ Λε Μπον», *Νέα Εστία*, Τόμ. 152, τχ. 1749, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα: 2002, σ. 410. Βλ. επίσης: Prisching, *ό.π.*, σ. 306.

³³⁶ Γιώργος Τσατήρης, *Η ανάδειξη ενός «άδικου» δικαίου. Ένα νέο παράδειγμα νομοθέτησης*, Αθήνα: Γραφικές Τέχνες Μητρόπολις, 2016, σ. 16.

³³⁷ Μια αντίστοιχη θεωρητική παρέμβαση κάνει και ο Φρόντ το 1921 με το έργο του η *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Στο εν λόγω έργο ο ψυχολόγος ερευνά την αγelaiότητα του ανθρώπινου είδους και υποστηρίζει ότι όταν οι άνθρωποι φτιάχνουν μια ομάδα ο έλεγχος του εγώ μειώνεται και παραχωρείται στην ομάδα. [Σίγκμουντ Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, μτφ. Κ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος, 1994, σ. 33].

³³⁸ Mackie, *ό.π.*, σ. 135.

³³⁹ ΚΣΔ, 317.

ανθρώπινη σοφία και την προσωπική αυτονομία είναι πλέον γεγονός.³⁴⁰ Αρνούμενος, ωστόσο, τη βασική παραδοχή του *homo economicus* στον πολιτικό βίο όχι μόνο χτυπάει στην καρδιά της φιλελεύθερης ιδεολογίας,³⁴¹ ούτε απλώς καυτηριάζει το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά επιπλέον καταφέρεται εναντίον των πολιτών και επιτίθεται στον πυρήνα της δημοκρατίας, τον ανθρώπινο παράγοντα.³⁴²

Στα βασικά αναγνώσματα του Σουμπέτερ ανήκουν και οι θεωρητικοί της ελίτ, Παρέτο, Μόσκα και Μίχελς, των οποίων τα θεωρητικά δάνεια καθίστανται εμφανή στη σουμπετεριανή σκέψη.³⁴³ Ο Παρέτο βλέπει μάζες να κινούνται ανορθολογικά και να δημιουργούνται κοινωνίες, οι οποίες κυβερνώνται από μακιαβελικά λιοντάρια και αλεπούδες που προσφεύγουν αντίστοιχα στη δύναμη και το δόλο.³⁴⁴ Αντιμετωπίζοντας κυνικά και με υπεροψία την κοινή γνώμη υποστηρίζει ότι οι λαοί κυβερνιούνται από μειονότητες, οι οποίες καθαιρούνται από την εξουσία αν δεν φανούν αντάξιες του καθήκοντος που αναλαμβάνουν. Στη συνέχεια, ακολουθεί ο Μόσκα, ο οποίος επεκτείνοντας το παρετιανό επιχείρημα διακρίνει την *de jure* από την *de facto* εξουσία και υποστηρίζει ότι η άτυπη πολιτική δύναμη δεν μπορεί να ελεγχθεί από την τυπική πολιτική δομή, οποιουσδήποτε δημοκρατικούς μηχανισμούς και αν ενεργοποιήσει κανείς.³⁴⁵ Αντίστοιχα, υποστηρίζει ότι εκλογές είναι ένα εξαγόμενο προϊόν την διαφήμισης και όχι αποτέλεσμα της εσωτερικής δύναμης της πολιτικής διαδικασίας. Συνεπώς, είναι αναπόφευκτα χειραγωγούμενες και δεν εκφράζουν τη γνήσια, αλλά την κατασκευασμένη βούληση.³⁴⁶ Εντός αυτών των ορίων, ο Μόσκα βλέπει την αέναη ύπαρξη πλατωνικών τιμοκρατικών κοινωνιών και θεωρεί αναγκαία την ύπαρξη της κυβερνητικής ελίτ. Τέλος, ο Μίχελς όχι μόνο δεν μπορεί να εντοπίσει δημοκρατικά τοπία, αλλά επίσης, για τεχνικούς λόγους και διοικητικές ανάγκες, θεωρεί άτοπη την παράκαμψη της ηγεσίας. Ακόμα και τα κόμματα, που από πολλούς εκλαμβάνονται ως δημοκρατικοί θύλακες, στα μάτια του δεν είναι παρά μικροί κρατικοί μηχανισμοί, οι οποίοι στόχο έχουν να αναπαράγουν το

³⁴⁰ Santoro, *ό.π.*, σ. 140.

³⁴¹ Ricci, *ό.π.*, σ. 247.

³⁴² Jeffrey Edward Green, «Three Theses on Schumpeter: Response to Mackie», *Political Theory*, Vol. 38, No. 2, Apr. 2010, σ. 269. Βλ. επίσης: Santoro, *ό.π.*, σ. 123.

³⁴³ Σύμφωνα με τον J.S. Maloy οι θεωρητικοί της ελίτ γίνονται γνωστοί από τις μελέτες του Σουμπέτερ στην Αμερική. (J.S. Maloy, «A Genealogy of Rational Choice: Rationalism, Elitism and Democracy», *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 41, No. 3, Sep. 2008, σ. 759).

³⁴⁴ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Γνώση, 2008, σ. 630.

³⁴⁵ Femia, *ό.π.*, σ. 151.

³⁴⁶ Maloy, *ό.π.*, σ. 760.

αστικό ιδεολόγημα.³⁴⁷ Ο Μίχελς emphatically σημειώνει ότι ο σιδηρούς νόμος της ολιγαρχίας είναι υπεράνω του καλού ή του κακού, άρα το μόνο που μένει να εξετάσει κανείς είναι τον τρόπο νομιμοποίησης της ολιγάριθμης δημοκρατικής εξουσίας.³⁴⁸

Ακολουθώντας αυτή τη γραμμή σκέψης, ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει ότι η αντιδημοκρατική και αντι-διανοουμενίστικη ροπή που διέπει τον 20^ο αιώνα έρχεται σε πλήρη διάσταση με την ορθολογικότητα και τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα του 18^{ου} αιώνα.³⁴⁹ Αρχικά, αποδεχόμενος την κατά Παρέτο *κοινωνική ετερογένεια*, αναγνωρίζει μια κοινωνία διαχωρισμένη στην ολιγάριθμη ελίτ των κυβερνώντων και την πολυάριθμη μάζα των κυβερνωμένων. Έπειτα, βαδίζοντας στα χνάρια των απόψεων του Μόσκα υποστηρίζει ότι η οργανωμένη μειοψηφία κυριαρχεί επί της ανοργάνωτης πλειοψηφίας, θέτοντας τους όρους του δημόσιου διαλόγου και αναλαμβάνοντας τις αποφάσεις.³⁵⁰ Ο Σουμπέτερ γράφει συγκεκριμένα: «Στην πραγματικότητα οι άνθρωποι ούτε θέτουν ούτε αποφασίζουν τα ζητήματά τους, αλλά τα ζητήματα που διαμορφώνουν τη μοίρα τους συνήθως εγείρονται και αποφασίζονται από άλλους για λογαριασμό τους».³⁵¹ Ως εκ τούτου, μάς υποδεικνύει ότι ο λαός είναι έρμαιο της πολιτικής προπαγάνδας. Σλόγκαν, εμβλήματα, σκοτεινά δωμάτια συμφωνιών, δωροδοκίες, μισόλογα και άκαμπτες κομματικές δομές δεν είναι τα αξεσουάρ, αλλά η ουσία της πολιτικής πρακτικής, η οποία φαίνεται να απέχει παρασάγγας από τα δημοκρατικά ιδεώδη.³⁵² Όλο αυτό το σχήμα μεταφράζεται σε πλουραλισμό, δημόσιες συζητήσεις, οργανωμένο ανταγωνισμό και τακτές εκλογικές αναμετρήσεις. Σε αυτό το σημείο, ανατρέχει στη θεωρητική βάση του Μίχελς και ανευρίσκει στη δημοκρατική διαδικασία τη νομιμοποίηση της εξουσίας.³⁵³ Παρόλα αυτά, ο Σουμπέτερ επισημαίνει ότι η ελευθερία της ελίτ να εξασκεί τη δύναμή της αναχαιτίζεται από την ανάγκη επανεκλογής της.³⁵⁴ Καταληκτικά, συλλαμβάνει τη δημοκρατία ως ανταγωνισμό μεταξύ των ελίτ και τους πολιτικούς ως χειραγωγούς των μαζών.³⁵⁵

Μέσα από αυτές τις διαδρομές ο λόγος για δημοκρατία είναι ανυπόστατος. Παρά ταύτα, ο Σουμπέτερ δεν αγνοεί ότι ο λαός πράγματι ψηφίζει για ένα πολίτευμα.

³⁴⁷ Étienne Balibar, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Εκτός Γραμμής, 2014, σ. 64.

³⁴⁸ Ricci, *ό.π.*, σ. 250.

³⁴⁹ Mackie, *ό.π.*, σ. 146.

³⁵⁰ Maloy, *ό.π.*, σ. 760.

³⁵¹ ΚΣΔ, 320.

³⁵² Femia, *ό.π.*, σ. 154.

³⁵³ Lucien Scubla, «Nature, Norms and Democracy», *Diogenes*, Vol. 49, No. 3, 2002, σ. 64.

³⁵⁴ Prisching, «The limited rationality of democracy», *ό.π.*, σ. 311.

³⁵⁵ Muller, *ό.π.*, σ. 245.

Μένει, λοιπόν, να κατονομάσει αυτό το πολιτειακό καθεστώς. Εδώ, εισάγει τον όρο της *δημοκρατικής μεθόδου* και καταπιάνεται με την ανάλυση μιας ελιτιστικής θεωρίας της δημοκρατίας. Συμπυκνώνοντας το επιχείρημά του υποστηρίζει: «Ως δημοκρατική μέθοδο ορίζουμε εκείνο το θεσμικό διακανονισμό για τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων σύμφωνα με το οποίο τα άτομα αποκτούν το δικαίωμα να αποφασίζουν μέσω της ανταγωνιστικής διεκδίκησης της λαϊκής ψήφου».³⁵⁶ Η δημοκρατία παύει, ακόμα και σε θεωρητικό επίπεδο, να είναι διακυβέρνηση από τον λαό για τον λαό, αλλά μια διαδικασία που επιτρέπει στους πολίτες να επιλέγουν από ποιους θα κυβερνηθούν. Σε αυτό το πλαίσιο, η εξουσιαστική κυβέρνηση είναι θεσμικά κατοχυρωμένη και πλήρως νομιμοποιημένη από την ψήφο του λαού που εκλέγει τους αντιπροσώπους του.³⁵⁷ Με αυτά τα δεδομένα, ο Σουμπέτερ δομεί μια διαδικαστική δημοκρατία, η οποία δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά κατάλληλο μέσο λήψης αποφάσεων και διαχείρισης διαμαχών. Ως εκ τούτου, η δημοκρατία γίνεται κατανοητή ως μία τελετουργία και από αξιακό σύστημα μετατρέπεται σε ένα θεσμικό σύνολο κανόνων με σχετικοποιημένες ποιότητες.³⁵⁸

Το υπόβαθρο της σουμπετεριανής πρότασης αφορά στην αναλογία αγοράς-πολιτικής. Ο Σουμπέτερ αντιλαμβάνεται τη δημοκρατική θεωρία και τις πρακτικές της ως προϊόντα της καπιταλιστικής διαδικασίας, καθώς όπως υποστηρίζει αν κάποιος προσπαθήσει να οριοθετήσει τη δημοκρατία θα πρέπει να αναφερθεί στην ελευθερία του λόγου, του τύπου, της συνέλευσης, του συνεταιρίζεσθαι, της ψήφου.³⁵⁹ Βέβαια, φροντίζει να μας επισημάνει ότι οι αγορές στην πραγματικότητα είναι περισσότερο δημοκρατικές από οποιονδήποτε πολιτικό σχηματισμό μπορεί να υπάρξει,³⁶⁰ αφού «καμιά κοινωνία δεν ανέχεται απόλυτη ελευθερία συνείδησης ή λόγου».³⁶¹ Σε κάθε περίπτωση, στη σκέψη του Σουμπέτερ αναγνωρίζονται τα ζεύγη επιχειρηματίας-πολιτικός, καταναλωτής-ψηφοφόρος, χρήμα-ψήφος, διαφήμιση-πολιτική καμπάνια, κέρδος-εξουσία.³⁶² Το πρώτο ζεύγος, επιχειρηματίας-πολιτικός, παραπέμπει άμεσα στη βεμπεριανή αρνητική σύλληψη της πολιτικής, η οποία ασκείται από τον «πολιτικό που ζει από την πολιτική».³⁶³ Όπως ο Βέμπερ απογυμνώνει την πολιτική

³⁵⁶ ΚΣΔ, 325-326.

³⁵⁷ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 283.

³⁵⁸ Scubla, *ό.π.*, σ. 60.

³⁵⁹ Bealey, *ό.π.*, σ. 204.

³⁶⁰ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 281.

³⁶¹ ΚΣΔ, 328.

³⁶² Richard Bellamy, «Joseph A. Schumpeter and his contemporaries», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σ. 119.

³⁶³ Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, *ό.π.*, σ. 7.

από τις όποιες εναπομείνασες μεταφυσικές προκείμενες των κοινωνικών συμβολαίων, του γερμανικού ιδεαλισμού και της ουσιοκρατίας³⁶⁴ και δημιουργεί μια θεωρία πολιτικού ελέγχου, όπου ο «επαγγελματίας πολιτικός» είναι ένας καταναλωτής δύναμης που αντιμετωπίζει το *υπουργείν* ως μόνιμη πηγή εσόδων, έτσι και ο Σουμπέτερ βλέπει το βιοπορισμό και το ίδιον όφελος να στέκονται κινητήριοι μοχλοί στη δημοκρατική διαδικασία. Οι πολιτικοί είναι δημοκράτες γιατί αυτό εξυπηρετεί τους ίδιους και τον κόσμο, μάς εξηγεί. Κατ' αντιστοιχία με τους επιχειρηματίες, οι πολιτικοί ανταγωνίζονται για την εύνοια των καταναλωτών-ψηφοφόρων. Για τον Σουμπέτερ είναι εμφανές ότι και οι δύο ψάχνουν για το κέρδος, που ο ένας το ονομάζει χρήμα και ο άλλος εξουσία.³⁶⁵ Οι πολιτικοί κατανοούν ότι μια ενδεχόμενη αποτυχία δεν φέρει τη χρεωκοπία, αλλά έξωση από την καρέκλα της εξουσίας. Γι' αυτό δεν κωφεύουν στα αξιώματα των πολιτών, παρά ικανοποιούν τα αιτήματα και εξαγοράζουν την ψήφο του λαού. Τελικά, ο Σουμπέτερ θεωρεί ότι «Υπάρχει ένα πράγμα που ο πολιτικός γνωρίζει πολύ καλά: να χειρίζεται τους άλλους ανθρώπους».³⁶⁶ Μόνο αυτοί επιβιώνουν στον πολιτικό στίβο. Αυτοί οι επαγγελματίες που μεριμνούν για την ψήφο, το κύρος και την εξουσία. Αυτοί που περιχαράκωνουν το συμφέρον τους και αυτό του κόμματός τους.³⁶⁷ Αυτοί που έχοντας επίγνωση ότι η κοινή γνώμη δεν δομείται περνώντας από κανάλια νηφαλιότητας, αλλά είναι παράγωγο διαφήμισης, συνθημάτων και άλλων ανορθολογικών επιδέξιων χειρισμών,³⁶⁸ γίνονται δημόσιοι ρήτορες και με λογικά επιχειρήματα απευθύνονται στο ασυνείδητο και το ανορθολογικό.³⁶⁹ Τελικά, ο Σουμπέτερ μάς κάνει ξεκάθαρο πως τα πολιτικά θέματα δεν τίθενται από τους ανθρώπους, αλλά για τους ανθρώπους.³⁷⁰

Σε αντίστοιχο πνεύμα γίνεται και η σύλληψη της λειτουργίας των κομμάτων. Όπως η αγορά λειτουργεί ως αυτόματος μηχανισμός συμφιλίωσης ατομικού συμφέροντος και συλλογικού καλού, κατά τον ίδιο τρόπο στη δημοκρατική μέθοδο τα κόμματα-επιχειρήσεις έρχονται να λειτουργήσουν ως εργαλεία εξισορρόπησης προσφοράς και ζήτησης πολιτικών αγαθών.³⁷¹ Το κόμμα μοιάζει με εταιρία, το οποίο

³⁶⁴ Andreas Kalyvas, *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt and Hannah Arendt*, Cambridge, UK, 2009, σ. 36.

³⁶⁵ Ricci, *ό.π.*, σ. 257.

³⁶⁶ ΚΣΔ, 349.

³⁶⁷ Mitchell, «Schumpeter and public choice, part I, Precursor to public choice?», *ό.π.*, σ. 80.

³⁶⁸ Ricci, *ό.π.*, σ. 254.

³⁶⁹ Prisching, «The limited rationality of democracy», *ό.π.*, σ. 309.

³⁷⁰ Prisching, «The limited rationality of democracy», *ό.π.*, σ. 307.

³⁷¹ Bealey, *ό.π.*, σ. 206.

αποδέχεται τον ανταγωνισμό και προσπαθεί μέσα στο ορθολογικά δομημένο περιβάλλον να προσφέρει καινοτόμα προϊόντα που παρεισφρέουν στο ανορθολογικό του κάθε πολίτη. Υπό αυτό το πρίσμα, το κόμμα σχεδιάζει την απαραίτητη για τη χειραγώγηση του πλήθους πολιτική καμπάνια, με την ίδια ακριβώς ζέση που σχεδιάζουν τα τμήματα marketing τις διαφημιστικές τους καμπάνιες.³⁷² Τέλος, ο Σουμπέτερ εφαρμόζει το μοντέλο του καταναλωτή στον ψηφοφόρο, με τον πρώτο να μην αγοράζει σε ασύμφορες τιμές και τον δεύτερο να δείχνει στους ιθύνοντες το δρόμο της εξόδου, αν δεν ικανοποιούνται οι αξίες, τα συμφέροντα και η βούλησή του.³⁷³

Νοηματοδοτώντας τη δημοκρατία ως ανταγωνισμό για την ηγεσία, αφενός αναδεικνύει τον σημαίνοντα ρόλο της ελίτ στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, αφετέρου τονίζει τη σημασία της αποδοχής της εξουσίας από τα πλήθη. Καθιστά σαφές ότι ενώ οι ηγέτες δρουν καθημερινά οργανώνοντας τη βούληση του λαού, οι πολίτες δρουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα μέσα στο ήδη δομημένο πολιτικό πλαίσιο.³⁷⁴ Μέσα από τα παραπάνω ζεύγη, ο Σουμπέτερ δείχνει ότι η δημοκρατία λειτουργεί στην κανονιστική βάση της κοινωνίας της αγοράς. Μεγάλες δουλειές, ισχυροί άντρες, ισχυρά δομημένο συγκρουσιακό περιβάλλον. Το όλο σχήμα, όπως το αναγιγνώσκουμε, έχει να κάνει με τη ρεαλιστική όψη του πολιτεύματος, τις εμφυτευμένες προτιμήσεις, τα όρια της κοινής γνώμης, τα όρια της λαϊκής συμμετοχής, την αδράνεια των πολλών, τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της δημοκρατικής μεθόδου, τη λειτουργία των κομμάτων, την κυρίαρχη θέση της ελίτ, τον έλεγχο της κοινωνίας, τη νομιμοποίηση της εξουσίας, τις πολλαπλές όψεις της δημοκρατίας.³⁷⁵ Όμως, εντός αυτών των ορίων, η δημοκρατία παύει να είναι είδος κοινωνίας και καταλήγει να αποτελεί ένα μηχανισμό επιλογής κυβερνήσεων. Με αυτόν τον τρόπο, θεωρούμε ότι ο Σουμπέτερ εκκενώνει το ηθικό περιεχόμενο της δημοκρατίας και το μετατρέπει από *modus vivendi* σε *modus operandi*.³⁷⁶

Πέραν της επισταμένης αποδόμησης του κλασικού δόγματος και της θεμελίωσης της ελιτιστικής θεωρίας του, ο Σουμπέτερ επιχειρεί να κατανοήσει τους λόγους επιβίωσης του δημοκρατικού ιδεώδους. Έτσι, στη θεωρητική του σύλληψη της δημοκρατικής μεθόδου προστίθεται η θεωρία της δημοκρατίας που λειτουργεί ως

³⁷² William Mitchell, «Schumpeter and public choice, part II, Democracy and the demise of capitalism: the missing chapter in Schumpeter», *Public Choice*, Vol. 42, 1984, σ. 168.

³⁷³ Green, *ό.π.*, σ. 269.

³⁷⁴ Bealey, *ό.π.*, σ. 215.

³⁷⁵ Beetham, *ό.π.*, σ. 194.

³⁷⁶ Elliot, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *ό.π.*, σ. 291.

όχημα κοινωνικής αλλαγής. Αυτή η εκδοχή κατανοείται υπό το πρίσμα του μετασχηματισμού και καταδεικνύει τη ριζοσπαστική δυναμική που χαρακτηρίζει τη δημοκρατική ιδεολογία.³⁷⁷ Ο Σουμπέτερ παραλληλίζει τη δημοκρατία με ένα θεϊκό δόγμα και παρατηρεί πως το *δημοκρατικό δόγμα* είναι σαν «το κυνήγι της μάγισσας [που] ξεπήδησε από την ψυχή της ίδιας της μάζας».³⁷⁸ Η δημοκρατία, δηλαδή, λειτουργεί όπως ένα θρήσκευμα, διότι ο συντονισμός της πολιτικής δράσης είναι τέτοιος που ικανοποιεί το κοινό αίσθημα περί οχύρωσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ασφάλειας, σεβασμού και ελευθερίας. Στα μάτια του, η «λατρεία των κενών τύπων και των κενών φράσεων»³⁷⁹ και η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι πολίτες στο δημοκρατικό καθεστώς παρέχουν μια απτή απόδειξη για τη δημιουργική δύναμη των ιδεολογιών. Ο ίδιος υποσημειώνει: «πρώτα λογαριάζονται οι πολιτικές αξίες και δευτερευόντως οι πολιτικές ικανότητες»,³⁸⁰ και έτσι κάνει σαφές ότι η ιδεολογία είναι η πηγή της πολιτικής δύναμης. Το δημοκρατικό πιστεύω είναι αυτό που μπορεί να επηρεάσει τις πολιτικές πρακτικές, τους θεσμούς, την κοινωνική δράση, τον κόσμο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Σουμπέτερ καταδεικνύει ότι η δημοκρατία ούτε αφορά στη στασιμότητα, ούτε έχει να κάνει με μοντέλα ισορροπίας. Είναι πρόοδος, ανάπτυξη, αλλαγή. Είναι το μέσο κοινωνικού μετασχηματισμού προς τον δικό του, ιδιότυπο δημοκρατικό σοσιαλισμό. Τελικά, αν η σύλληψη του δημοκρατικού μοντέλου της ελίτ εμπερικλείει τα μοντέλα ισορροπίας, που δεν είναι σε θέση να συλλάβουν την καινοτομία και τη δυναμική που βρίσκεται στην καρδιά του πολιτικού, η μεταβατική θεώρηση αντιμετωπίζει την ανισορροπία, την εξέλιξη, την καινοτομία ως εγγενή χαρακτηριστικά της δημοκρατίας.³⁸¹

Από τη στιγμή που η μεταβατική θεώρηση της δημοκρατίας περιλαμβάνει μια ενδογενή και πηγαία αλλαγή, γίνεται έκδηλο ότι οι ελίτ δεν απολαμβάνουν το κράτος ισορροπίας. Η πολιτική δεν είναι ούτε ένα καθεστώς μονοπωλίου, ούτε ο τέλειος ανταγωνισμός. Είναι ένα καθεστώς μονοπωλιακού ανταγωνισμού, όπου ο ρόλος του εκλογικού σώματος είναι να διαλέξει μεταξύ των προσφερόμενων προϊόντων σε σχέση με αυτό που ανταποκρίνεται καλύτερα στο ιδιωτικό του συμφέρον³⁸² και ο ρόλος του καινοτόμου πολιτικού είναι να δημιουργήσει ένα νέο πλαίσιο αξιών

³⁷⁷ Isaac Jeffrey, «Joseph Schumpeter's Two Theories of Democracy by John Medearis», *The American Political Science Review*, Vol. 96, No. 4, Dec. 2002, σ. 805.

³⁷⁸ ΚΣΔ, 292.

³⁷⁹ ΚΣΔ, 299.

³⁸⁰ ΚΣΔ, 332.

³⁸¹ Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium», *ό.π.*, σσ. 356, 387.

³⁸² Beetham, *ό.π.*, σ. 193.

συνδυάζοντας διαφορετικά τα κοινωνικά δεδομένα.³⁸³ Άρα, ο πιονέρος πολιτικός, κατά τον ήρωα-επιχειρηματία, είναι το επαναστατικό υποκείμενο που σπάει τα δεσμά της παραδοσιοκρατίας και φέρει την αλλαγή.³⁸⁴ Με αυτόν τον τρόπο, ο Σουμπέτερ παρέχει μια διέξοδο στον πολιτικό και δίνει τη δυνατότητα να εκδηλωθεί η ατομική ευθύνη και η αξιοπρέπεια. Για άλλη μια φορά, η θεωρία του Σουμπέτερ παραπέμπει άμεσα σε αυτή του Βέμπερ, όπου όταν κάνει λόγο για «πολιτικό που ζει για την πολιτική»³⁸⁵ προβαίνει σε μια θετική σύλληψη της πολιτικής και παρέχει στο υποκείμενο της δράσης το «εσωτερικό νόημα [και] το περιεχόμενο της ζωής».³⁸⁶ Σε αντιστοιχία, ο σουμπετεριανός ήρωας-πολιτικός είναι αυτός που δρα ως προς την αξία, που επαφίεται στην υπερ-εμπειρική επικύρωση των δικών του πιστεύω, που αξιολογεί τις συνθήκες, που ανταποκρίνεται στο «κάλεσμα».³⁸⁷ Ο Σουμπέτερ όμως και πάλι δεν ξεφεύγει από το πλαίσιο της αγοράς, με αποτέλεσμα να βλέπει την πολιτική όπως ακριβώς μια επιχείρηση, ως ένα τόπο αβεβαιότητας που απαιτεί οξύνοια, συναίσθηση και διορατικότητα.³⁸⁸ Καταληκτικά, ο πολιτικός που καθορίζει τις προτιμήσεις, τα ενδιαφέροντα, τα κοινωνικά δεδομένα και που γεννά νέα πολιτική δράση προβαίνει σε μια ιδεολογική ανακατασκευή του κόσμου, η οποία πραγματοποιείται μέσω της σύζευξης των υφιστάμενων εξωτερικών δομών και τη δημιουργία νέων αρχών. Συνεπώς, παρά τον ορθολογισμό που διέπει τον φιλελεύθερο καπιταλισμό και την πολιτική σκηνή, ο Σουμπέτερ υποστηρίζει ότι αυτή η άκρως ορθολογική διοικητική μηχανή χρειάζεται το πάθος του ενός για να μπει σε λειτουργία και αφήνει ένα παράθυρο ανοιχτό στην ατομική πράξη.³⁸⁹

Η σκαλωσιά του σουμπετεριανού επιχειρήματος αρχίζει να τρίζει όταν ο στοχαστής αναζητά τους όρους για την επιτυχία της δημοκρατικής μεθόδου. Ενώ, λοιπόν, εκ πρώτης όψεως, η δημοκρατική μέθοδος ξεφορτώνεται τα όποια ιδεολογικά φορτία και δομεί ένα παντός καιρού οικονομικό μοντέλο της δημοκρατίας, με μια δεύτερη ματιά, ο Σουμπέτερ σχετικοποιεί αυτό τον αυστηρώς διαδικαστικό ορισμό, αφού θέτει όρους εξωτερικούς προς αυτόν. Σε αυτό το πλαίσιο, ο στοχαστής αρχικά

³⁸³ Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium», *ό.π.*, σ. 374.

³⁸⁴ Medearis, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *ό.π.*, σ. 823.

³⁸⁵ Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, *ό.π.*, σ. 7.

³⁸⁶ Στο ίδιο.

³⁸⁷ Ο ίδιος υπήρξε ένας ισχυρός πολιτικός άντρας. Ένας άντρας με πυγμή που όταν του ζητήθηκε από τον Μπάουερ να ακολουθήσει διαφορετική οικονομική γραμμή από αυτή που ο ίδιος πίστευε ότι θα ωφελήσει τη χώρα, απηφώντας το προσωπικό κόστος, προτίμησε να παραιτηθεί από την υπουργική του θέση και να υποστηρίξει τις θέσεις του δημόσια (März, *ό.π.*, σσ. 156, 159-160).

³⁸⁸ Prisching, *ό.π.*, σ. 308.

³⁸⁹ Medearis, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium», *ό.π.*, σ. 371.

περιορίζει τη βιωσιμότητα της δημοκρατικής μεθόδου στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, ενώ στη συνέχεια θέτει τέσσερις προϋποθέσεις προκειμένου αυτή να ευδοκιμήσει. «Η πρώτη προϋπόθεση αφορά στο ανθρώπινο δυναμικό της πολιτικής»,³⁹⁰ το οποίο οφείλει να διαθέτει «χαρακτηριστικά υψηλής ποιότητας». ³⁹¹ Σε αντιστοιχία με τον Βέμπερ που θεωρεί απαραίτητο να αναπτυχθούν όλοι οι αναγκαίοι πολιτικοί θεσμοί οι οποίοι θα συνεπικουρήσουν στην ανάπτυξη μιας ηθικά υπεύθυνης ηγεσίας, ο Σουμπέτερ κάνει λόγο για «δεξαμενή πολιτικών στελεχών». ³⁹² Όμως, υπό ποίους όρους μπορούμε να κάνουμε λόγο για «φυτώρια πολιτικών»; Υπάρχει ένας δρόμος που να οδηγεί στην πολιτική αρετή ή αυτή παραμένει *αεί ζητούμενο* και *αεί απορούμενο*; Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Σουμπέτερ, η επιλογή πολιτικών ηγετών θα γίνεται «μονάχα μέσα από εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι σε θέση να ασκήσει το πολιτικό επάγγελμα», ³⁹³ δηλαδή μέσα σε εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που χαρακτηρίζεται από «επιδόσεις ανώτερες [...] του εθνικού μέσου όρου». ³⁹⁴ Όταν, όμως, ο ίδιος εξετάζει την περίπτωση της Γερμανίας κατά την περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1918-1933) συνειδητοποιεί ότι «η αποτυχία εκείνου του πολιτικού συστήματος» ³⁹⁵ οφειλόταν στην «απουσία εμπνευσμένης ηγεσίας με δημοκρατικές πεποιθήσεις». ³⁹⁶ Με θλίψη αναγνωρίζει ότι η δημοκρατική μέθοδος «απωθ[εί] τους ιδιαίτερα ικανούς ανθρώπους». ³⁹⁷ Ως εκ τούτου, μας αφήνει με την απορία ως προς τη διαδικασία ανεύρεσης των πλέον κατάλληλων πολιτικών στελεχών.

«Η δεύτερη προϋπόθεση για την επιτυχία της δημοκρατίας είναι να μην είναι υπερβολικά μεγάλο το βεληνεκές των πολιτικών αποφάσεων». ³⁹⁸ Αυτό το γράφει διότι, όπως ομολογεί, φοβάται πως: «η δημοκρατική μέθοδος μπορεί να γεννήσει νομοθετικά τέρατα». ³⁹⁹ Από τη μια, λοιπόν, ο Σουμπέτερ οραματίζεται να αναλαμβάνει τα ηνία ο νιτσεϊκός ήρωας, που έχει βούληση για δύναμη, πάθος και κουράγιο να υψώσει το ανάστημά του στις υπάρχουσες κοινωνικές δομές, ή ο βεμπεριανός χαρισματικός ηγέτης, που με την ανορθολογική του δύναμη ξεφεύγει

³⁹⁰ ΚΣΔ, 350.

³⁹¹ ΚΣΔ, 351.

³⁹² Στο ίδιο.

³⁹³ Στο ίδιο.

³⁹⁴ Στο ίδιο.

³⁹⁵ ΚΣΔ, 352.

³⁹⁶ Στο ίδιο.

³⁹⁷ ΚΣΔ, 351.

³⁹⁸ ΚΣΔ, 352.

³⁹⁹ ΚΣΔ, 353.

από τον ορθολογισμό της καθημερινότητας και σπάει τα κοινωνικά στεγανά. Από την άλλη, σημειώνοντας ότι «η ακτίνα δράσης των πολιτικών αποφάσεων [...] εξαρτάται, σε κάθε τόπο και εποχή, από την ποιότητα των ανδρών που στελεχώνουν την κυβέρνηση, από τον τύπο του πολιτικού μηχανισμού και το είδος της κοινής γνώμης», παραμετροποιεί σε τέτοιο βαθμό την πολιτική δραστηριότητα που ουσιαστικά τη δεσμεύει και της σφραγίζει τις όποιες διεξόδους. Εδώ είναι που εισάγει την τρίτη προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατικής μεθόδου, υποστηρίζοντας ότι: «απαιτούνται οι υπηρεσίες μιας καλά εκπαιδευμένης γραφειοκρατίας, με κύρος και παράδοση, προικισμένης με ένα ισχυρό αίσθημα καθήκοντος».⁴⁰⁰ Αρθρώνοντας το επιχείρημά του, σημειώνει πως αυτή η γραφειοκρατία πρέπει: «αφενός, να είναι σε θέση να αναπτύσσει τις δικές της αρχές, αφετέρου, να είναι αρκετά ανεξάρτητη για να τις επιβάλλει. Πρέπει να έχει δηλαδή το αυτεξούσιο».⁴⁰¹ Πρέπει, επίσης, να είναι αρκετά δυνατή για «να καθοδηγεί και, αν παραστεί ανάγκη, να δίνει συμβουλές στους πολιτικούς».⁴⁰² Εκτός του γεγονότος ότι ο Σουμπέτερ είναι ανακόλουθος, καθώς η πολιτική απόφαση και η πολιτική δράση, περιστέλλεται από τη γραφειοκρατία, το δικό μας κρατούμενο από την ανάλυση αυτής της προβληματικής είναι ότι, προσδίδοντας υψηλότερη ορθολογικότητα στη γραφειοκρατία, ως εάν αυτή να είναι σε θέση να αποφύγει τα λάθη και τις σπατάλες από την απόφαση του ενός, ο Σουμπέτερ δείχνει έμπρακτα την πίστη του στον συλλογικό άθλο.

«Η τέταρτη ομάδα προϋποθέσεων θα μπορούσε να συνοψιστεί στη φράση: Δημοκρατικός Αυτοέλεγχος».⁴⁰³ Συνεχίζοντας το συλλογισμό του, γράφει: «Προπαντός, οι εκλογείς και τα κοινοβούλια πρέπει να έχουν αρκετά υψηλό διανοητικό και ηθικό επίπεδο που θα τους προστατεύει από τους απατεώνες και τους εκκεντρικούς».⁴⁰⁴ Όταν, λοιπόν, με ρεαλιστική διάθεση κάνει μια απόπειρα αποτύπωσης αυτού του όχι και τόσο δημοκρατικού κόσμου που ξεδιπλώνεται μπροστά στα μάτια του, περιγράφει μια πολιτικά αδρανή μάζα ανίκανη έλλογης δράσης. Όταν, όμως, έρχεται να θέσει τους όρους λειτουργίας της δικής του μεθόδου προβαίνει στην περιγραφή ενός πληθυσμού άρτια εκπαιδευμένου και με υψηλό φρόνημα, δίχως να εξηγεί που πήγε η πολιτικά αδιάφορη, ευέξαπτη και ευεπηρεάστη

⁴⁰⁰ ΚΣΔ, 354.

⁴⁰¹ Στο ίδιο.

⁴⁰² Στο ίδιο.

⁴⁰³ ΚΣΔ, 355.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο.

μάζα. Η αντίφαση είναι προφανής και γίνεται ακόμα πιο πρόδηλη, όταν ο Σουμπέτερ συμπληρώνει: «έχει τεράστια σημασία το διαθέσιμο υλικό. Η εκπαίδευση, αν και σημαντική έρχεται σε δεύτερη μοίρα».⁴⁰⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, μάς αφήνει με την απορία ως προς τον τρόπο επίτευξης των στόχων που ο ίδιος θέτει. Τελικά, ο Σουμπέτερ έχοντας επίγνωση των ορίων και αντιφάσεων της δημοκρατικής μεθόδου σημειώνει: «η δημοκρατία ακμάζει σε κοινωνικά πλαίσια που έχουν να επιδείξουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και πολύ αμφιβάλλω αν έχει οποιοδήποτε νόημα να αναρωτιόμαστε κατά πόσο μπορεί να καλλιεργηθεί σε κοινωνικά περιβάλλοντα από τα οποία απουσιάζουν εντελώς αυτά τα χαρακτηριστικά»⁴⁰⁶ και με αυτόν τον τρόπο μένουμε ενώπιον μιας ευπαθούς αρχιτεκτονικής.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο.

⁴⁰⁶ ΚΣΑ, 350.

Κριτική αποτίμηση

Στο παρόν μια ομόκεντρη δέσμη παραγόντων, όπως είναι οι αγορές, το κεφάλαιο, οι μορφές πολιτικής διακυβέρνησης, δίχως να είναι ταυτόσημες, λειτουργούν σε συνέργεια. Με τις διασυνδέσεις ανάμεσα στην οικονομία και στην πολιτική να παραμένουν ζωντανές, το έργο του Σουμπέτερ διατηρεί σημαντική θέση στη θεωρία. Παρά το γεγονός ότι δεν επαληθεύτηκε η σοσιαλιστική ανακατασκευή του πολιτικού χώρου, ο στοχαστής είδε με ξεκάθαρο τρόπο τη λογική εξέλιξη της γραφειοκρατικοποίησης του κοινωνικού.⁴⁰⁷ Η τεχνοκρατική ιδεολογία βρίσκει τη νομιμοποίησή της στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, την οποία ενίοτε μετατρέπει σε τυπική υπόθεση, αφού οι τεχνοκράτες επιβάλλουν μίαν εξουσία υπεράνω του λαού.⁴⁰⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο τρόπος δόμησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία αποτελείται από επτά θεσμικά όργανα εκ των οποίων τα αμιγώς τεχνοκρατούμενα (Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο) έχουν λόγο επί της στόχευσης και δράσης των υπολοίπων,⁴⁰⁹ που λειτουργούν στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Αν προσθέσουμε σε αυτό το πλαίσιο και άλλα lobby τεχνοκρατών, όπως είναι αυτά της Ευρωπαϊκής Τραπεζικής Ομοσπονδίας, του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, λαμβάνουμε ως εξαγόμενο την έναρξη ενός ατέρμονος παιγνίου εξουσίας, όπου κοινός άξονας αναφοράς είναι μετρικά συστήματα παραγωγής και αποτελεσματικότητας.

Αν όμως αληθεύουν όλα τα παραπάνω, σε ποιο βαθμό ισχύει η δημιουργική καταστροφή; Με τη λήψη των αποφάσεων από τεχνοκρατικά κλιμάκια και την αποπροσωποποίηση της επιχειρηματικότητας, ο Σουμπέτερ, στο ιστορικό τοπίο του μεσοπολέμου, συμπεραίνει ότι υπάρχει απόκλιση συμφερόντων μεταξύ ιδιοκτησίας και διοίκησης. Αυτή την απόκλιση την αντιμετωπίζει ως αναπόφευκτη στις πολύ μεγάλες εταιρίες και συνάμα ως βασικό παράγοντα αστάθειας του καπιταλισμού,

⁴⁰⁷ Heilbroner, «Was Schumpeter Right After All? », *ό.π.*, σ. 94.

⁴⁰⁸ Joseph Grim Feinberg, *Δημοκρατία χωρίς δήμο; Νεοφιλελευθερισμός εναντίον κοινωνίας*, μτφ. Μ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, 2008, σ. 38.

⁴⁰⁹ Τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που λειτουργούν στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, το Συμβούλιο Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σε ποσοστό 80% οι νόμοι ενός ευρωπαϊκού κράτους-μέλους έρχονται ως εξαγόμενο δεσμευτικών κανονισμών, αποφάσεων και οδηγιών της Ε.Ε. (Hans Magnus Enzensberger, *Γλυκό τέρας Βρυξέλλες*, μτφ. Ν. Σεχίδου, Αθήνα: Νεφέλη, 2014, σ. 84).

αφού ο μέσος, απρόσωπος μέτοχος δεν εκπροσωπείται επαρκώς.⁴¹⁰ Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2007,⁴¹¹ που ξεκινά από τον τραπεζικό τομέα των ΗΠΑ και προκαλεί ένα ντόμινο αντιδράσεων στο παγκόσμιο τραπεζικό σύστημα, αποτελεί μίαν απτή απόδειξη και εξεικόνιση της θεωρίας του Σουμπέτερ. Ο παγκόσμιος καπιταλισμός, τη δεδομένη χρονική στιγμή, κλυδωνίζεται ακριβώς επειδή οι διοικήσεις υπερμεγεθών χρηματοπιστωτικών επιχειρήσεων είναι αποκομμένες από την ιδιοκτησία, απολύτως ελεύθερες και νομικά κατοχυρωμένες σε περίπτωση αποτυχίας. Παράλληλα λειτουργούν, όχι αποσκοπώντας στη στρατηγική σταθερότητα, αλλά προς ίδιον όφελος των *golden boys*, που προκύπτει από τη διόγκωση του συστήματος. Έτσι, το πρώτο σκέλος της δημιουργικής καταστροφής που αφορά στη θεσμική αλλοίωση της καπιταλιστικής τάξης βρίσκει την ιστορική επιβεβαίωσή του. Μένει, τώρα, να εξετάσουμε το δεύτερο σκέλος αυτής της θεωρίας, που αφορά στη μετάβαση σε ένα διαφορετικό τύπο κοινωνικής συσσωμάτωσης. Ως εκ τούτου, αναρωτιόμαστε για το κατά πόσο η οικονομική κρίση οδηγεί αναγκαστικά σε πολιτική κρίση. Αν υπάρχει, δηλαδή, κάποιος αυτοματισμός που να συνδέει εγγενώς αυτά τα δύο μεγέθη. Μπορεί ο σουμπετεριανός σοσιαλισμός να μην προέκυψε ιστορικά, αλλά τούτο το πρόσφατο ιστορικό παράδειγμα δεικνύει ότι η κρίση δημιουργεί νέες ανατρεπτικές συνθήκες, εντός των οποίων επανεπινόείται το πολιτικό.

Όταν το πολιτικό γίνεται αντιληπτό μέσα από το οικονομικό και τανάπαλιν, η ερμηνευτική ανάγνωση του έργου του Σουμπέτερ φαντάζει ως επιτακτική ανάγκη. Αφενός, η επιμονή του στοχαστή στην επιχειρηματικότητα, στην καινοτομία και στην προσβασιμότητα στο πιστωτικό κεφάλαιο περιγράφουν ήδη από το μεσοπόλεμο τους σταθερούς πυλώνες που κατισχύουν με το μεταφορντικό καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης.⁴¹² Αφετέρου, η θεωρητική εμμονή του στην ανταγωνιστικότητα επαληθεύεται, καθώς πολιτικό σημείο αναφοράς δεν αποτελεί πλέον τόσο η κοινωνική ενσωμάτωση, όσο η εργαλειοποίηση της πολιτικής με τρόπο ώστε να εγγυάται τον ανταγωνισμό.⁴¹³ Ο καθαρός ανταγωνισμός αποτελεί τον ατελεύτητο σκοπό μιας ενεργούς κυβερνητικότητας που προτάσσει μια *πολιτική της κοινωνίας της αγοράς*, η οποία αφορά στον συγκερασμό της οικονομίας και ενός άγρυπνου

⁴¹⁰ Beetham, *ό.π.*, σ. 187.

⁴¹¹ Πρόκειται για κρίση στο χρηματοπιστωτικό τομέα, η οποία έχει ως σημείο εκκίνησης τη χορήγηση στεγαστικών δανείων χαμηλής εξασφάλισης και την αλόγιστη χρήση χρηματιστηριακών παραγώγων.

⁴¹² Cunningham, *ό.π.*, σ. 20.

⁴¹³ Bob Jessop, *Κρατική εξουσία: μία στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφ. Χ. Μπουκάλας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011, σ. 271.

πανταχού παρόντα κοινωνικού παρεμβατισμού.⁴¹⁴ Με αυτό δεδομένο, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία λειτουργεί στην κανονιστική βάση της οικονομίας και η πολιτική καινοτομία καθίσταται Λόγος, ρητορική και νόμος. Τελικά, η γοητεία των γραπτών του Σουμπέτερ μπορεί να οδηγήσει τον αναγνώστη στην απογοήτευση, αφού αποκαλύπτει ότι ο δημοκρατικός καπιταλισμός, έχοντας ως όπλα τα ισχυρά εκτελεστικά όργανα, τα πλήρως ιεραρχημένα μαζικά κόμματα και τις δημοψηφισματικές κυριαρχούμενες από τα ΜΜΕ δημοκρατίες, γραφειοκρατικοποιεί τις κοινωνίες, επεμβαίνει στη δράση του κοινοβουλίου, απομειώνει τη λογική του κράτους δικαίου και ρέπει προς τον αυταρχικό κρατισμό.⁴¹⁵

Παρά την αναγνώριση της σημαντικής συνεισφοράς του Σουμπέτερ στην ενδεχομενική κατανόηση του δικού μας παρόντος, ήδη από το σημείο εκκίνησής της η θεωρία του μας προβληματίζει. Το γεγονός ότι η αστική τάξη είναι σύμφωνη με τις δημοκρατικές αρχές, δηλώνει αυτομάτως, όπως ισχυρίζεται ο Σουμπέτερ ότι «η σύγχρονη δημοκρατία [...] αποτελεί προϊόν της καπιταλιστικής διαδικασίας»;⁴¹⁶ Είναι πράγματι ο καπιταλισμός το κατώφλι της δημοκρατίας; Είναι η δημοκρατία αποτέλεσμα της καπιταλιστικής εξέλιξης και έγκλειστη στον πολιτικό φιλελευθερισμό; Είναι η αγορά αναγκαία προϋπόθεση για τη δημοκρατία; Υπάρχει αιτιώδης σχέση ανάμεσα τους; Και ακόμα παραπέρα. Είναι το δημοκρατικό ιδεώδες ιστορικά υποθηκευμένο δίπλα στον καπιταλισμό; Αν ο δημοκρατικός καπιταλισμός και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ιδωθούν ως ιδεότυποι βεμπεριανού τύπου, τότε ίσως να μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια κοινά χαρακτηριστικά, όπως ότι το άτομο αποτελεί πυρηνικό στοιχείο και των δύο ή ότι εκλαμβάνονται ως τόποι ατομικής ελευθερίας.⁴¹⁷ Επίσης, η επαναστατική πλευρά τους είναι ευρέως αποδεκτή, αφού κατά την Πρώτη Νεότερη Περίοδο πολέμησαν την καθεστηκυία τάξη του μερκαντισμού και της φεουδαρχίας.⁴¹⁸ Επιπροσθέτως, ο μεν καπιταλισμός λειτουργεί σε ένα πλαίσιο επιχειρηματικής δράσης και καταναλωτικής αντίδρασης, η δε αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μια συνεχόμενη κίνηση δράσης-αντίδρασης ανάμεσα στην κοινωνία και στο πολιτικό σώμα που την εκπροσωπεί.⁴¹⁹ Από αυτό το συλλογισμό απορρέει και ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό, δηλαδή η αναλογία που

⁴¹⁴ Michel Foucault, *Η γέννηση της Βιοπολιτικής*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2012, σ. 151.

⁴¹⁵ Bellamy & Baehr, *ό.π.*, σ. 171.

⁴¹⁶ ΚΣΔ, 358.

⁴¹⁷ Beetham, *ό.π.*, σ. 189.

⁴¹⁸ Bealey, *ό.π.*, σ. 220

⁴¹⁹ Nadia Urbinati, «Unpolitical Democracy», *Political Theory*, Vol. 38, No. 1, Feb. 2010, σ. 69.

υφίσταται μεταξύ της κυριαρχίας του καταναλωτή και αυτής του εκλογέα. Και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να ειπωθεί ότι λειτουργεί το αόρατο χέρι, το οποίο ξεκαθαρίζει το τοπίο από το κοινωνικά ανεπιθύμητο. Τέλος, όπως παρατηρεί και ο Frank Bealey, οι δύο ισχυροί πόλοι οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, δηλαδή οι μεγάλες επιχειρήσεις και τα κόμματα, χαρακτηρίζονται από τη γραφειοκρατία και την οργανωτική πολυπλοκότητα.⁴²⁰

Όλο το ανωτέρω σχήμα αφορά μια απόλυτη αφαίρεση και μια ιδανική φόρμα που συνάδει στη σκέψη του Σουμπέτερ. Ωστόσο, διατηρούμε σοβαρές επιφυλάξεις για το κατά πόσο ο καπιταλισμός και η δημοκρατία επαφίενται στις ίδιες λογικές. Ως εκ τούτου, θα αναδείξουμε ότι μπορούν να εκληφθούν και ως αναστροφές ιδεατών τύπων, αφού κάποια δομικά χαρακτηριστικά υπονομεύουν την εξομοίωση αγοράς-πολιτικής.⁴²¹ Αφενός, σε επίπεδο ιστορίας, δεν προκύπτει αιτιώδης συνάφεια μεταξύ τους.⁴²² Αρχικά, αντιλαμβανόμαστε ότι οι φιλελεύθεροι δημιούργησαν τις νομικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι μάζες εντάχθηκαν στο πολιτικό προσκήνιο. Όμως, χωρίς τη βοήθεια των μαζών οι αστοί θα έψαχναν ακόμα τη θέση τους στην εξουσία. Επιπλέον, μπορεί ιστορικά η σύγχρονη δημοκρατία να αναγεννιέται μέσα στο αστικό πλαίσιο της μεσαιωνικής πόλης, αλλά το δημοκρατικό ιδεώδες έρχεται από την Αρχαιότητα.⁴²³ Τέλος, δεν υφίσταται ιστορική συνάφεια μεταξύ καπιταλιστικής αγοράς και δημοκρατικής κάλπης, αν λάβουμε υπόψη μας τη κατοχύρωση του δικαιώματος της καθολικής ψηφοφορίας. Αφετέρου, σε επίπεδο θεωρίας, η δημοκρατία μπορεί να ειπωθεί ως πρόκληση στον καπιταλισμό και όχι ως φυσικός του σύμμαχος. Ο καπιταλισμός είναι ένα παραγωγικό σύστημα που στη βάση του βρίσκεται η ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Είναι μια δομή δύναμης η οποία έχει τις εξουσιαστικές της ρίζες στην κατοχή των μέσων παραγωγής και στο κεφάλαιο. Αποτελεί ένα συγκεντρωτικό καθεστώς εξουσίας, το οποίο λειτουργεί μέσω κλειστών διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Το κλίμα που επικρατεί είναι πατερναλιστικό και υπάρχει σαφής ιεραρχία απόλυτα σεβαστή στην αλυσίδα των εντολών,⁴²⁴ ώστε να επιτευχθεί «αυτό στο οποίο πραγματικά στοχεύει η στρατηγική των επιχειρήσεων»,⁴²⁵ που όπως παραδέχεται και ο Σουμπέτερ, δεν είναι παρά η εύρυθμη λειτουργία, η επιβίωση και το κέρδος της εταιρίας. Σε αντίθεση, η δημοκρατία είναι πολιτικό

⁴²⁰ Bealey, *ό.π.*, σ. 212.

⁴²¹ Santoro, *ό.π.*, σ. 128.

⁴²² Bellamy, «Joseph A. Schumpeter and his contemporaries», *ό.π.*, σ. 119.

⁴²³ Muller, *ό.π.*, σ. 242.

⁴²⁴ Bealey, *ό.π.*, σσ. 217-220.

⁴²⁵ ΚΣΔ, σ. 111.

ιδεώδεις, τρόπος κοινωνικής συσσωμάτωσης και συνύπαρξης, που στηρίζεται στην αποσυγκέντρωση εξουσίας. Η διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι διαφορετική (ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι), αφού τουλάχιστον στην αρχική της φάση έρχεται ως παράγωγο αυτής της αποσυγκεντρωμένης δομής.⁴²⁶ Η δημοκρατία παράγει αποφάσεις επί τη βάση της ψήφου και μέσω της συμμετοχής στα κοινά. Η αρχή της ισότητας, της ατομικής ελευθερίας και της αυτενέργειας είναι αναπόσπαστα συστατικά στοιχεία και αποκλειστικός μονόδρομος μιας δημοκρατικής κοινωνίας.⁴²⁷ Η αρχή της αμφισβήτησης συλλογικών παραστάσεων, σχημάτων και παραδόσεων είναι το εξαιρετικό φαινόμενο που έχει να επιδείξει ένα δημοκρατικό καθεστώς.⁴²⁸ Ενώ, λοιπόν, οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις έχουν σαφή στόχο και χρονοδιάγραμμα που ακολουθούν, η δημοκρατία είναι πολιτική που εκπροσωπεί το κοινό συμφέρον και ταυτόχρονα ένας τρόπος διακυβέρνησης με άγνωστα αποτελέσματα.⁴²⁹ Τελικά, πιστεύουμε ότι η διακυβέρνηση των ανθρώπων δεν δύναται να εξισωθεί με τη διοίκηση των πραγμάτων. Κάτι τέτοιο σημαίνει τον θάνατο όχι μόνο της δημοκρατίας, αλλά και της πολιτικής.⁴³⁰ Αν δε, καταχωρίσουμε τη δημοκρατία στην οικογενειακή μερίδα του καπιταλισμού, είναι σαν να την αποδεχτούμε ως μια ιστορική ειρωνεία. Και φυσικά δεν ξέρουμε με τι άλλο θα απομείνουμε εκτός από την παραμόρφωση του πολιτικού, αφού όπως αποδεικνύει το παρόν μας οι κλασικές οικονομικές δυνάμεις είναι σε θέση να κατακερματίσουν τους όποιους πολιτικούς δημοκρατικούς στόχους. Αν, όμως, πράγματι δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια ανάμεσα στον καπιταλισμό και τη δημοκρατία δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει αλληλεπίδραση. Αυτή η σχέση οφείλει να βρίσκεται διαρκώς εκατέρωθεν υπό διερεύνηση.

Ο Σουμπέτερ διακρίνει με ξεκάθαρο τρόπο τον κομβικό ρόλο του πολιτικού στοιχείου, καθώς ο σύγχρονος κόσμος συνεχίζει να αναγνωρίζει τη θεμελιωτική αρχή της εξουσίας του στα πολιτικά συστήματα, τα οποία περιέχουν ένα στοιχείο που δεν απαντάται στην αγορά, αυτό του έγκυρου νομιμοποιημένου εξαναγκασμού. Ο ίδιος αντιλαμβάνεται ότι η εξουσία είναι πιο δυνατή από το χρήμα, αλλά το χρήμα δίνει την εξουσία. Έτσι, καθιστά σαφές ότι οι παράγοντες της πολιτικής αγοράς δεν

⁴²⁶ Κάνφορα, *ό.π.*, σ. 24.

⁴²⁷ Charles Tilly, *Δημοκρατία*, μτφ. Κ. Θεολόγου & Π. Λέκκας, Αθήνα: Gutenberg, 2011, σ. 15.

⁴²⁸ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, 1999, σ. 12, 19.

⁴²⁹ Guy Hermet, *Η δημοκρατία*, μτφ. Ο. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Π. Τραυλός – Ε. Κωσταράκη, 1997, σ. 63.

⁴³⁰ Beetham, *ό.π.*, σ. 190.

μπορούν να επιβιώσουν χωρίς την προστασία των αστών. Συνάμα, οι πολιτικά αβοήθητοι αστοί δεν επιβιώνουν χωρίς την αρωγή των πολιτικών.⁴³¹ Επιδιώκοντας, όμως, την ικανοποίηση των ψηφοφόρων και των χορηγών των πολιτικών εκστρατειών, τα σύγχρονα *λεβιαθανικά* κράτη βρίσκονται αντιμέτωπα με ένα δίλημμα που αφορά στον τρόπο μεγιστοποίησης της κοινωνικής ευημερίας και ταυτόχρονα την αποφυγή περιστολής της ιδιωτικής οικονομίας. Βρίσκονται, δηλαδή, ανάμεσα στη διαζευκτική πρακτική είτε της αύξησης των φορολογικών εσόδων, που προορίζονται για τη χρηματοδότηση δημόσιων δαπανών (κοινωνική πολιτική, εθνική άμυνα, δημόσια έργα, εθνική παιδεία), είτε της ενδυνάμωσης της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας. Σε αυτό το κλίμα, ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει τον εκφυλισμό της πολιτικής διαδικασίας και την αδυνατότητα της ορθολογικής κυβερνητικής πράξης. Ως συνέπεια, εισάγει την έννοια της δημοκρατικής μεθόδου που θέτει το ανταγωνιστικό πλαίσιο λειτουργίας του πολιτικού. Τώρα, εξετάζοντας την έννοια του ανταγωνισμού αναγνωρίζουμε ότι δεν είναι εκ διαμέτρου ασύμβατη με τη δημοκρατία, καθώς προκύπτει όπου υπάρχει διάσταση γνώμων και εναλλακτικές διέξοδοι. Βέβαια, οι δημοκρατίες που αντιμετωπίζουμε, όπως υπερθεματίζει και ο Σουμπέτερ, είναι ατελείς. Ωστόσο, οι όποιες πολιτικές παθογένειες υφίστανται δεν άπτονται του δημοκρατικού ιδεώδους, αλλά των πρακτικών που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο της δημοκρατίας -πρακτικές τις οποίες με τη δημοκρατική μέθοδο να αποτελεί απλώς ένα μηχανισμό επιλογής κυβερνήσεων τις επιδοκιμάζει, μέχρι ενός σημείου-.⁴³²

Εντέλει, διερωτόμαστε για το κατά πόσο καθίσταται επαρκής ο σουμπετεριανός ορισμός της δημοκρατίας. Από τη μια, ενώ μοιάζει απολύτως μηχανιστικό το σχήμα, θεωρούμε ότι αποτελεί και ένα θετικό σημείο ανάλυσης του δημοκρατικού καθεστώτος. Αν η έμφαση δίνεται στον ανταγωνισμό των ελίτ, τότε έμφαση δίνεται και στον ψηφοφόρο, ο οποίος επιβεβαιώνει με τη δράση του τη δράση των άλλων. Όταν η βούληση των ανθρώπων επανειλημμένως δεν γίνεται νομοθέτημα, τότε μπαίνει σε λειτουργία ο δημοκρατικός κανόνας της αντίδρασης.⁴³³ Από την άλλη, αν ο ορίζοντας της δημοκρατίας είναι ο ανταγωνισμός των ελίτ χάνεται η δημοκρατική έννοια της συνεργασίας των πολλών και της ανάληψης

⁴³¹ Mitchell, «Schumpeter and public choice, part II», *ό.π.*, σ. 166.

⁴³² Hawtrey, *ό.π.*, σ. 41.

⁴³³ Mitchell, «Schumpeter and public choice, part I, Precursor to public choice?», *ό.π.*, σ. 78.

συλλογικών αποφάσεων που στοχεύουν στην ικανοποίηση του πολίτη, ώστε να ενδυναμώνονται συνάμα άτομο και κοινωνία.⁴³⁴

Όμως, και πάλι, τι επιπτώσεις έχει η αναγνώριση της δημοκρατίας ως λειτουργικού ενεργούμενου της κυβέρνησης; Θα μπορούσαμε, τελικά, να αναβαπτίσουμε τη δημοκρατία, όπως κάνει ειρωνικά ο Guy Hermet, «κράτος με ευρείς εκλογικούς μηχανισμούς και κατάλοιπα κυριαρχίας με πλατιά έκθεση στο κοινό»;⁴³⁵ Εάν η δημοκρατία, όπως υποστηρίζει ο Σουμπέτερ, είναι μονάχα ο ανταγωνισμός των ελίτ ή η νομιμοποίηση της εξουσίας από την πλειοψηφία, τότε το δημοκρατικό ίσως είναι καλύτερα να θανατωθεί δίχως δίκη.⁴³⁶ Το γεγονός ότι η πραγματικότητα δεν επιβεβαιώνει το ιδεώδες, δεν καταργεί αυτομάτως το κέλευσμα για *περισσότερη* δημοκρατία. Εξάλλου, ο ίδιος αναγνωρίζει ότι η δημοκρατία ως νόμος του λαού είναι μια δήλωση θολή, αλλά η ηθική της δύναμη δεν είναι. Γι' αυτό ακριβώς και τον διαβάζουμε. Γιατί είδε τη δύναμη της δημοκρατικής ιδεολογίας να αλλάζει τον κόσμο. Εντός αυτής της λογικής, η δημοκρατία αντιμετωπίζεται ως ένα μη ολοκληρωμένο πολίτευμα σε κατάσταση διαρκούς βελτίωσης και το ιδεώδες καθίσταται ο καθηγητικός μίτος για να καταστεί το αδύνατο δυνατό. Όπως ο Σουμπέτερ αναγνωρίζει ότι ο λαός με την πίστη του πιστώνει έναν πολιτικό για να κατισχύσει επί του αντιπάλου του, έτσι και εμείς πιστεύουμε ότι ακόμη και στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, η δύναμη ενός πολιτικού οφείλει να μεταφράζεται σε δυνατότητα επανατοποθέτησης επί του δημοκρατικότερου. Επομένως, το πολιτικό οφείλει να επιδιώκει το αδύνατο πριν αυτό καταστεί αδιανόητο και απομείνει το κοινωνικό, στο πλαίσιο της αυτοεκπληρούμενης προφητείας, με μνήμες από το μέλλον.

Όταν ο Σουμπέτερ φτάνει να ασχοληθεί με την ηγεσία, αμφισβητεί το νεωτερικό πρόταγμα της ισότητας και παράλληλα εναντιώνεται στη λογική του συλλογικού *πράττειν*, υποστηρίζοντας πως υπάρχει μια στρατιά ηρώων στους οποίους οφείλουμε, όλοι οι υπόλοιποι, ότι ονομάζεται επίπεδο ζωής, επιστήμη, γνώση, κουλτούρα, πολιτισμός. Ως εκ τούτου, υποστηρίζει ότι οι ελίτ οφείλουν να δρουν με τρόπο ώστε να δημιουργούν το νέο κατάλληλο κοινωνικό πλαίσιο που θα εξασφαλίζει την ευμάρεια του συνόλου.⁴³⁷ Όταν αργότερα διερευνά τις προϋποθέσεις

⁴³⁴ Ricci, *ό.π.*, σ. 256.

⁴³⁵ Hermet, *ό.π.*, σ. 8.

⁴³⁶ David Mc Cord Wright, «Schumpeter's Political Philosophy», *The MIT Press*, Vol. 33, No. 2, May 1951, σσ. 152-157.

⁴³⁷ Prisching, «The limited rationality of democracy», *ό.π.*, σ. 310.

υπό τις οποίες θα επιτευχθεί η δημοκρατική μέθοδος, κάνει λόγο για «ανθρώπινο δυναμικό [...] υψηλής ποιότητας».⁴³⁸ Προβάλλει, δηλαδή, την ηθική της ευθύνης ως δημοκρατικό ανάχωμα απέναντι στις ακραίες πρακτικές, σημείο άκρως προβληματικό από μόνο του καθώς δεν υφίσταται ουδεμία θεσμική κατοχύρωση.⁴³⁹ Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι όταν ο Σουμπέτερ εξετάζει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές τις θέτει υπό το πρίσμα των θεσμών, όπως αυτοί έχουν δημιουργηθεί από το δημοκρατικό μοντέλο διακυβέρνησης. Αντιθέτως, όταν φτάνει να δομήσει τη θεωρία των ελίτ στηρίζεται στις πολιτικές του προτιμήσεις, τις οποίες ερμηνεύει ως *πραγματικότητα, ρεαλισμό, πρακτική ή γεγονός*.⁴⁴⁰ Αυτή η επιλογή του πιστεύουμε ότι έρχεται ως συνέπεια του γεγονότος ότι δεν φοβάται την αντιπροσωπευτική δημοκρατία *per se*, παρά την ακέραη εφαρμογή των δημοκρατικών αρχών.⁴⁴¹ Δεν είναι τυχαίο ότι επιλέγει να θίξει το ζήτημα της ηγετικής υπεροχής αποφεύγοντας τον όρο «έγκριση της ηγεσίας» (*approve of leadership*) και ότι χρησιμοποιεί συστηματικά αυτόν της «αποδοχής της ηγεσίας» (*accept leadership*). Όμως, η αποδοχή ενέχει μια αντιδημοκρατική χροιά. Τούτο το λέμε διότι, αφενός όσοι αποδέχονται έναν κανόνα ούτε επικρίνουν, ούτε κατακρίνουν, αφετέρου η υπακοή ενός κανόνα είναι πρακτική, ενώ ο στοχασμός επί αυτού αμφισβήτηση.⁴⁴² Είναι σαν να γίνεται προαναγγελία του δικαίου διά της βίας. Ωστόσο, η κυριότερη κανονιστική επίπτωση που προκύπτει από την *a priori* αποδοχή των ελίτ είναι ότι αναπαράγεται, θεματοποιείται και θεσπίζεται η ανισότητα. Και ενώ ο Σουμπέτερ οραματίστηκε μια δημοκρατία αποδοτική, όπου όταν δεν εγκρίνονται από το λαό οι ηγέτες αποχωρούν, σήμερα έχουμε φτάσει στο σημείο όπου όταν δεν εγκρίνονται από τους ηγέτες να εξαφανίζονται οι λαοί.

Προωθώντας τον σιδηρούν νόμο της ολιγαρχίας, ο Σουμπέτερ περιγράφει το πλήθος ως μάζα, η οποία χαρακτηρίζεται για την περιορισμένη ορθολογικότητά της, τη δυσχέρεια αναγνώρισης κοινού στόχου και την αδυναμία συνεννόησης ως προς

⁴³⁸ ΚΣΔ, 351.

⁴³⁹ Βέβαια για να μην γινόμαστε άδικοι, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Σουμπέτερ το 1921 ανέλαβε τα ηνία της Biedermannbank, μικρής τράπεζας της Βιέννης και έχτισε μια μικρή αυτοκρατορία με την επιχειρηματική του δραστηριότητα. Όταν το 1925 η τράπεζα χρεοκόπησε, ο Σουμπέτερ ανέλαβε την πλήρη ευθύνη και με την προσωπική του περιουσία φρόντισε την αποπληρωμή όλων των χρεών. Η επιχειρηματική αποτυχία βιώθηκε και ως νοητική αποτυχία. Ο ίδιος από το 1932 και μετά έβγαζε τα προς το ζην από τη διδασκαλία ως Καθηγητής Οικονομικών στο Harvard University. Wright, *ό.π.*, σ. 156.

⁴⁴⁰ Maloy, *ό.π.*, σσ. 759-760.

⁴⁴¹ Γιώργος Φαράκλας, «Οι άριστοι, η ισοπέδωση και η δημοκρατία: οι εχθροί της ισότητας και οι αντιφάσεις τους κατά τον Σταύρο Κωνσταντακόπουλο», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 128-129, Αθήνα: Ιανουάριος-Ιούνιος 2015, σ. 45.

⁴⁴² Mackie, *ό.π.*, σ. 143.

τον τρόπο υλοποίησης αυτού.⁴⁴³ Είναι, πράγματι, *αχίλλειος πτέρνα* της δημοκρατίας ο λαός; Είναι το πλήθος τόσο ανίκανο να συμμετέχει στα κοινά, όσο υποστηρίζει ο Σουμπέτερ; Όσον αφορά στον ανορθολογισμό, αναγνωρίζουμε ότι οι φόροι, η εξωτερική πολιτική, η μετανάστευση είναι ζητήματα που παράγουν συναισθήματα και επηρεάζουν τα εκλογικά αποτελέσματα.⁴⁴⁴ Ωστόσο, η πρώτη μας σκέψη είναι ότι αν οι ορθολογικές επιλογές εγκαταλείπονται πλήρως στη δημόσια ζωή, τότε είναι ανούσιο να ψάχνει κανείς το πολιτικό μέσα από κανονιστικές αναλύσεις.⁴⁴⁵ Είναι άλλο πράγμα η πειθώ και άλλο πράγμα η χειραγώγηση. Ο μέσος πολίτης μπορεί να μην είναι εξοικειωμένος με την πολιτική γλώσσα ή να μην έχει πλήρη εικόνα της πολιτικής ατζέντας, ωστόσο η καθημερινότητα αποτελεί αδιάσειστο στοιχείο κρίσης. Ακόμα και μέσα από αυτές τις καταπιεστικές δομές ο πολίτης έχει ιδέες, βούληση, κρίση και αντιστάσεις.⁴⁴⁶ Αντιστρέφοντας το επιχείρημά του, μάλιστα, θεωρούμε ότι η ελλιπής πληροφόρηση και η χαμηλού επιπέδου γνώση είναι συνέπεια της ύπαρξης των μη δημοκρατικών θεσμών και όχι του «ανόητου» πολίτη. Ειδάλλως, κινδυνεύουμε να υποπέσουμε στη σύγχυση άγνοιας και ανορθολογικότητας. Όσον αφορά στη θεωρία του περί ανυπαρξίας κοινού αγαθού, αναρωτιόμαστε αν πράγματι δεν υφίσταται. Το γεγονός ότι οι ατομικές βουλήσεις είναι διαφορετικές, αλλοιώνει και εκμηδενίζει το συλλογικό καλό; Οι άνθρωποι δεν έχουν ανάγκη από υγεία, παιδεία, εργασία, πρόνοια; Και αν η ανιδιοτελής συλλογικότητα δεν μπορεί να βρει μια κοινή συνισταμένη ως προς τους κοινούς σκοπούς ή τον τρόπο επίτευξης αυτών, πώς μπορούν οι ιδιοτελείς τεχνοκράτες; Τα ιστορικά παραδείγματα έχουν δείξει ότι το πλήθος έχει μέσα του την πολλότητα, άλλες φορές είναι μαλθακό, άλλες μαζικοποιείται και άλλες ενεργοποιείται. Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, δεν μπορεί να περιορίζεται σε μια ταυτότητα που εναγωνίως προσπαθεί ο Σουμπέτερ να του προσδώσει. Τελικά, νομίζουμε ότι παρότι ο Σουμπέτερ δεν οραματίζεται μια βιώσιμη αγορά και έναν βίο αβίωτο, αφηφώντας τον *σιδηρούν νόμο της δημοκρατίας* ουσιαστικά από-ηθικοποιεί σε τέτοιο βαθμό το δημοκρατικό ώστε αποδίδει στους πολίτες μια θέση εκτός πολιτικού βήματος. Τι είναι, όμως, το πολιτικό δίχως τους πολίτες;

⁴⁴³ Scubla, *ό.π.*, σ. 64.

⁴⁴⁴ Bealey, *ό.π.*, σ. 212.

⁴⁴⁵ Ricci, *ό.π.*, σ. 257.

⁴⁴⁶ Santoro, *ό.π.*, σ. 141.

Βιβλιογραφία

Συντομογραφίες

ΚΣΔ Schumpeter, Joseph A., *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφ. Χ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήσης, (1942) 2006.

Κύρια βιβλιογραφία

Schumpeter, Joseph A., *Methodological Individualism*, Brussels: Institutum Europaeum, (1909) 1980.

Schumpeter, Joseph A., *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, μτφ. R. Opie, New Brunswick: Transaction, (1911) 1983.

Schumpeter, Joseph A., «The Crisis of the Tax State», στο *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, επιμ. Richard Swedberg, New Jersey: Princeton, (1918) 1991, σσ. 99-140.

Schumpeter, Joseph A., «The Instability of capitalism», *The Economic Journal*, Vol. 38, No. 151, Sep. 1928, σσ. 361-386.

Schumpeter, Joseph A., *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York: McGraw-Hill, 1939.

Schumpeter, Joseph A., «An economic interpretation of our time: the Lowell lectures», στο *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism*, επιμ. Richard Swedberg, New Jersey: Princeton, (1941) 1991, σσ. 339-400.

Schumpeter, Joseph A., «The Creative Response in Economic History», *The Journal of Economic History*, Vol. 7, No. 2, Nov. 1947, σσ. 149-159.

Schumpeter, Joseph A., *Imperialism and Social Classes*, μτφ. A. M. Kelley, New York: World Publishing Company, 1951.

Schumpeter, Joseph A., *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*, New Brunswick: Transaction, (1951) 1983.

Schumpeter, Joseph A., *History of economic Analysis*, Oxford: Oxford University Press, (1954) 1994.

Δευτερεύουσα βιβλιογραφία

Ananiadis, Grigoris, *Rationalism and Historicism in Austro-Marxism*, Ph.D. Thesis, University of Essex, 1995.

Arena, Richard & Dangel-Hagnauer, Cécile, «Introduction», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 1-18.

Arena, Richard, «Schumpeter on Walras», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 40-65.

Aron, Raymond, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, τόμ. 1, μτφ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Γνώση, 1991.

Berend, Ivan, *Οικονομική ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} αιώνα: Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-faire στην παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Θ. Βασιλείου, Αθήνα: Gutenberg, 2009.

Berstein, Serge & Milza, Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης: Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, τόμ. Γ, μτφ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.

Balibar, Étienne, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Α. Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος, 1999.

Balibar, Étienne, *Κράτος, μάζες, πολιτική*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Εκτός Γραμμής, 2014.

Châteauneuf-Machlès, Anne, «Time and rationality in Schumpeter's construct», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 106-124.

Craib, Ian, *Κλασική κοινωνική θεωρία: Μια εισαγωγή στη σκέψη των Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ και Ζίμμελ*, μτφ. Μ. Καρασαρίνης & Π. Λέκκας, Αθήνα: Παπαζήση, 2012.

Dun, Frank van, «Summary», στο Joseph Alois Schumpeter, *Methodological Individualism*, Brussels: Institutum Europaeum, 1980.

Enzensberger, Hans Magnus, *Γλυκό τέρας Βρυξέλλες*, μτφ. Ν. Σεχίδου, Αθήνα: Νεφέλη, 2014.

Feinberg, Joseph Grim, *Δημοκρατία χωρίς δήμο; Νεοφιλελευθερισμός εναντίον κοινωνίας*, μτφ. Μ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Έρασμος, 2008.

Femia, Joseph, «Mosca revisited», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 145-161.

Festré, Agnès, «Innovation and business cycles», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 127-145.

Foucault, Michel, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφ. Τ. Δημητρούλια, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.

Foucault, Michel, *Η γέννηση της Βιοπολιτικής*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2012.

Gloria-Palermo, Sandye, «Schumpeter and the old Austrian school: Interpretation and influences», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 21-39.

Heilbroner, Robert, *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου: Η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*, μτφ. Ν. Λιγγρής κ.ά., Αθήνα: Κριτική, 2000.

Held, David, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ. Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη κ.ά., Αθήνα: Πολύτροπον, 2007.

Hermet, Guy, *Η δημοκρατία*, μτφ. Ο. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Π. Τραυλός – Ε. Κωσταράκη, 1997.

Hobsbawm, Eric J., *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μτφ. Β. Καπετανγιάννης, Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.

Jessor, Bob, *Κρατική εξουσία: μία στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*, μτφ. Χ. Μπουκάλας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2011.

Kalyvas, Andreas, *Democracy and the Politics of the Extraordinary: Max Weber, Carl Schmitt and Hannah Arendt*, Cambridge: UK, 2009.

Lakomski, Odile, «Schumpeter's prediction of the end of capitalism», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 148-164.

Le Bon, Gustave, *Ψυχολογία των μαζών*, μτφ. Ι.Σ. Χριστοδούλου, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1996.

Legris, André, «On the boundaries between economic analysis and economic sociology», στο συλ. *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics: Economic Development and Institutional Change*, επιμ. Richard Arena & Cécile Dangel-Hagnauer, London: Routledge, 2005, σσ. 89-105.

Marx, Karl, *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844*, μτφ. Α. Λυκούργος, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2012.

März, Eduard, *Joseph Schumpeter: Scholar, Teacher and Politician*, New Haven: Yale University Press, 1991.

McCraw, Thomas, *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*, Cambridge: The Belknap Press, 2007.

- Mill, John Stuart, *Ωφελιμισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Medearis, John, *Joseph A. Schumpeter: Major Conservative and Libertarian Thinkers*, New York: Continuum, 2009.
- Narinski, Michaël & Tchoubarian, Alexandre, «Η Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα», στο συλ. *Οι Ευρωπαίοι: Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, τόμ. Β', επιμ. Ελένη Αρβελέρ - Maurice Aymard, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, Αθήνα: Σαββάλας, 2003, σσ. 355-358.
- Schlenke, Manfred, «Για τον Τζών Στούαρτ Μίλ», μτφ. Γ. Βαμβαλής, στο: Τζων Στούαρτ Μίλ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπαλής, Αθήνα: Επίκουρος, 1983, σσ. 5-16.
- Schmidt, Manfred G., *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφ. Ε. Δεκαβάλλα, Αθήνα: Σαββάλας, 2004.
- Schmitt, Carl, *Πολιτική θεολογία: Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφ. Π. Κονδύλης, Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994.
- Sun Tzu, *Η τέχνη του πολέμου*, μτφ. Α. Λασκαράτος, Αθήνα: Αιώρα, 2015.
- Swedberg, Richard, *Joseph A. Schumpeter: His life and work*, Cambridge: Polity Press, 2005.
- Swedberg, Richard, «Ι. Η συγγραφή του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία* και η Θέση του στο Σύνολο του Σουμπετεριανού Έργου», στο Joseph A. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, μτφ. Χ. Τσαμπρούνης, Αθήνα: Παπαζήση, 2006, σ. xii-xxvi.
- Tilly, Charles, *Δημοκρατία*, μτφ. Κ. Θεολόγου & Π. Λέκκας, Αθήνα: Gutenberg, 2011.
- Tobin, James, «Foreword», στο Eduard März, *Joseph Schumpeter: Scholar, Teacher and Politician*, New Haven: Yale University Press, 1991, σσ. Vii -xiv.
- Traverso, Enzo, *Δια Πυρός και Σιδήρου, Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου*, μτφ. Γ. Ευαγγέλου, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013.
- Weber, Max, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφ. Μ. Κυπραίου, Αθήνα: Παπαζήση, 1985.
- Weber, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφ. Μ. Κυπραίου, Αθήνα: Gutenberg, 2006.
- Weber, Max, *Οικονομία και Κοινωνία: Κοινωνιολογία της εξουσίας*, τόμος 5, μτφ. Θ. Γκιούρας, Αθήνα: Σαββάλας, 2009.
- Αγγελίδης, Μανόλης, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1993.

Αγγελίδης, Μανόλης & Γκιούρας, Θανάσης, «Εισαγωγή», *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Σαββάλας, 2005, σσ. 11-67.

Αρόν, Ραϋμόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφ. Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Γνώση, 2008.

Κάνφορα, Λουτσιάνο, *Η δημοκρατία: Ιστορία μιας ιδεολογίας*, μτφ. Π. Σκόνδρας, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.

Καστοριάδης, Κορνήλιος, *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, 1999.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Γνώση, 1992.

Κονδύλης, Παναγιώτης, *Το πολιτικό και ο άνθρωπος: Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας*, τομ. Ια, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Θεμέλιο, 2007.

Μαρξ, Καρλ, *Το κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου*, μτφ. Π. Μαυρομαμάτη, τόμ. 1, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2002.

Μαρξ, Καρλ & Ένγκελς, Φρίντριχ, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφ. Γ. Κόττης, Αθήνα: Θεμέλιο, 2004.

Μιλ, Τζων Στούαρτ, *Περί Ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπαλής, Αθήνα: Επίκουρος, 1983.

Μπόττομορ, Τόμας, *Ελίτ και κοινωνία*, μτφ. Θ. Μπανούση, Αθήνα: Εκδόσεις 70, 1980.

Παιονίδης, Φιλήμων, «Εισαγωγικό δοκίμιο», στο John Stuart Mill, *Ωφελιμισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002, σσ. 19-60.

Πουλαντζάς, Νίκος, «Κ. Marx και F. Engels», στο François Châtelet (επιμ.), *Η φιλοσοφία*, τομ. 2, Αθήνα: Γνώση, 2006.

Ρουσσώ, Ζαν-Ζακ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου & Α. Σταϊνχάουερ, Αθήνα: Πόλις, 2004.

Στυλιανού, Άρης, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Αθήνα: Πόλις, 2006.

Τσατήρης, Γιώργος, *Η ανάδειξη ενός «άδικου» δικαίου. Ένα νέο παράδειγμα νομοθέτησης*, Αθήνα: Γραφικές Τέχνες Μητρόπολις, 2016.

Φουκό, Μισέλ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφ. Λ. Τρουλινού, Αθήνα: Ύψιλον, 1991.

Φρόντ, Σίγκμουντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, μτφ. Κ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος, 1994.

Φουρτούνης, Γιώργος, «Εισαγωγή», στο Λουί Αλτουσσέρ, *Ο Μακιαβέλλι και εμείς*, μτφ. Μ. Λάμπρου, Αθήνα: Νήσος, 2016, σσ. 9-36.

Χέγκελ, Γκέοργκ, *Η Επιστήμη της Λογικής*, μτφ. Γ. Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 2013.

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

Arrighi, Giovanni, Silver, Beverly & Brewer, Benjamin, «Industrial Convergence, Globalization and the persistence of the North-South Divide», *Studies in Comparative International Development*, Vol. 38, No. 1, Spring 2003, σσ. 3-31.

Bealey, Frank, «Capitalism and Democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 203-223.

Beetham, David, «Four theorems about the market and democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 187-201.

Bellamy, Richard, «Joseph A. Schumpeter and his contemporaries», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 117-120.

Bellamy, Richard & Baehr, Peter, «Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 163-185.

Collins, Randal, «Rediscovering Schumpeter», *Contemporary Sociology*, Vol. 52, No. 4, 1994, σσ. 171-175.

Chaloupek, Günther, «Long-term economic perspectives compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart», *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 2, No. 1, 1995, σσ. 127-149.

Cunningham, Stuart, «Joseph A. Schumpeter, Capitalism, socialism, and democracy», *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 14, No. 1, σ. 20-22.

Elliot, John, «Marx and Schumpeter on Capitalism's Creative Destruction: A comparative Restatement», *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 95, No. 1, Aug. 1980, σσ. 45-68.

Elliot, John, «Joseph A. Schumpeter and the Theory of Democracy», *Review of Social Economy*, Vol. 52, No. 4, 1994, σσ. 280-300.

Foster, John Bellamy, «Theories of Capitalist Transformation: Critical Notes on the Comparison of Marx and Schumpeter», *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 98, No. 2, May 1983, σσ. 327-331.

Graham, Keith, «Schumpeter's critique of Marx: A reappraisal», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 225-243.

- Green, Jeffrey Edward, «Three Theses on Schumpeter: Response to Mackie», *Political Theory*, Vol. 38, No. 2, Apr. 2010, σσ. 268-275.
- Hardy, Charles, «Schumpeter on Capitalism, Socialism and Democracy», *Journal of Political Economy*, Vol. 53, No. 4, Dec. 1945, σσ. 348-356.
- Hawtrey, R. G., «Capitalism, Socialism and Democracy by Joseph Schumpeter», *Economica*, Vol. 11, No. 41, Feb. 1944, σσ. 40-41.
- Heilbroner, Robert, «Was Schumpeter Right After All?», *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 7, No. 3, Summer 1993, σσ. 87-96.
- Held, David, «The possibilities in democracy», *Theory and Society*, Vol. 20, 1991, σσ. 875-889.
- Jeffrey, Isaac, «Joseph Schumpeter's Two Theories of Democracy by John Medearis», *The American Political Science Review*, Vol. 96, No. 4, Dec. 2002, σσ. 805-806.
- Leathers, Charles, «Thatcher-Reagan conservatism and Schumpeter's prognosis for capitalism», *Review of Social Economy*, Vol. 42, No. 1, 1984, σσ. 16-31.
- Mackenzie, Michael, «Technology and crisis; Marx, Schumpeter and beyond», *History and Technology: An International Journal*, Vol. 1, No. 3-4, 1984, σσ. 249-275.
- Mackie, Gerry, «Schumpeter's Leadership Democracy», *Political Theory*, Vol. 37, No. 1, Feb. 2009, σσ. 128-153.
- Maloy, J.S., «A Genealogy of Rational Choice: Rationalism, Elitism and Democracy», *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 41, No. 3, Sep. 2008, σσ. 749-771.
- Michaelides, Panayotis & Thoeologou, Kostas, «Tarde's influence on Schumpeter: technology and social evolution», *International Journal of Social Economics*, Vol. 37, No. 5, σσ. 361-373.
- Mitchell, William, «Schumpeter and public choice, part I, Precursor to public choice?», *Public Choice*, Vol. 42, 1984, σσ. 73-88.
- Mitchell, William, «Schumpeter and public choice, part II, Democracy and the demise of capitalism: the missing chapter in Schumpeter», *Public Choice*, Vol. 42, 1984, σσ. 161-174.
- Medearis, John, «Schumpeter, The New Deal and Democracy», *The American Political Science Review*, Vol. 91, No. 4, Dec. 1997, σσ. 819-832.

Medearis, John, «Ideology, Democracy and the Limits of Equilibrium: A Schumpeterian Critique», *British Journal of Political Science*, Vol. 31, No. 2, Apr. 2001, σσ. 355-388.

Muller, Jerry, «Capitalism, socialism and irony: understanding Schumpeter in context», *Critical Review: A journal of Politics and Society*, Vol. 13, No. 3, Mar. 2008, σσ. 239-267.

Papageorgiou, Theofanis & Michaelides, Panayotis, «Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on technological determinism, individual and institutions», *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 23, No. 1, 2016, σσ. 1-30.

Parkes, Henry Bamford, «Capitalism, Socialism and Democracy by Joseph A. Schumpeter», *The Journal of Economic History*, Vol. 3, No. 2, Nov. 1943, σσ. 238-239.

Prisching, Manfred, «The limited rationality of democracy: Schumpeter as the founder of irrational choice theory», *Critical Review: A journal of Politics and Society*, Vol. 9, No. 3, Mar. 2008, σσ. 301-324.

Ricci, David, «Democracy Attenuated: Schumpeter, the Process Theory and Democratic Thought», *The Journal of Politics*, Vol. 32, No. 2, May 1970, σσ. 239-267.

Santoro, Emilio, «Democratic theory and individual autonomy: An interpretation of Schumpeter's doctrine on democracy», *European Journal of Political Research*, Vol. 23, 1993, σσ. 121-143.

Scherer, F. M., «Schumpeter and Plausible Capitalism», *Journal of Economic Literature*, Vol. 30, No. 3, Sep. 1992, σσ. 1416-1433.

Schmitt, Carl, *Πολιτική θεολογία: Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφ. Π. Κονδύλης, Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994.

Scubla, Lucien, «Nature, Norms and Democracy», *Diogenes*, Vol. 49, No. 3, 2002, σσ. 60-66.

Shaw, Tamsin, «Max Weber on Democracy: Can the People Have Political Power in Modern States? », *Constellations*, Vol. 15, No. 1, 2008, σσ. 33-45.

Smithies, Arthur, «The review of Economics and Statistics», *The MIT Press*, Vol. 33, No. 2, May 1951, σσ. 163-169.

Solterer, Josef, «Quadragesimo Anno: Schumpeter's Alternative to the Omnipotent State», *Review of Social Economy*, Vol. 9, No. 1, Jul. 2006, σσ. 12-23.

Stolper, Wolfgang, «The Schumpeterian System», *The Journal of Economic History*, Vol. 11, No. 3, Summer 1951, σσ. 272-277.

Titunik, Regina, «The Continuation of History: Max Weber on the Advent of a New Aristocracy», *The Journal of Politics*, Vol. 59, No. 3, 1997, σσ. 680-700.

Urbinati, Nadia, «Unpolitical Democracy», *Political Theory*, Vol. 38, No. 1, Feb. 2010, σσ. 65-92.

Vouldis, Angelos, Michaelides, Panayotis & Milios, John, «Emil Lederer and the Schumpeter-Hilferding-Tugan-Baranowsky Nexus», *Review of Political Economy*, Vol. 23, No. 3, Jun. 2011, σσ. 439-460.

Warner, Jonathan, «Capitalism, Socialism and Democracy. By Joseph A. Schumpeter», *The European Legacy: Toward New Paradigms*, Vol. 18, No. 2, 2013, σσ. 262-263.

Waters, William, «Joseph A. Schumpeter: An introduction», *Review of Social Economy*, Vol. 52, No. 4, Nov. 2006, σσ. 256-265.

Wright, David Mc Cord, «Schumpeter's Political Philosophy», *The MIT Press*, Vol. 33, No. 2, May 1951, σσ. 152-157.

Θανασάς, Παναγιώτης, «Georg Wilhelm Friedrich Hegel», *Cogito*, τχ. 6, Αθήνα: Νεφέλη, 2007, σσ. 120-122.

Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος «Ελίτ, οχλαγωγοί και όχλος στον Γκυστάβ Λε Μπον», *Νέα Εστία*, Τόμ. 152, τχ. 1749, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα: 2002, σσ. 397-412.

Φαράκλας, Γιώργος, «Οι άριστοι, η ισοπέδωση και η δημοκρατία: οι εχθροί της ισότητας και οι αντιφάσεις τους κατά τον Σταύρο Κωνσταντακόπουλο», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 128-129, Αθήνα: Ιανουάριος-Ιούνιος 2015.